

Raymond 'Ari'oi GRAFFE, portrait d'un archéologue
Natea Montillier Tetuanui, S.C.P.

Ua rave o 'Ari'oi i te 'ohipa 'hipapa i te Pū nō te faufa'a tumu e te ta'ere (S.C.P.) i Puna'auia mai tenuare 1979 e tae atu i te mahana 1er nō tiunu 2011.

Te mau parau e fa'ananea ē NMT, tei rōpū ia i te tārōu [ ].

Te ta'ata, o Raymond 'Ari'oi Graffe

"E 65 matahiti tō 'u i teie mahana [2011]. Fānauhia ra mai vau i te 16 nō nōvema 1946 i Puna'auia, i Marua-pō. Nō Puna'auia tō 'u māmā, nō Tuha'a pae tō 'u metua tāne, Tupua'i e Rurutū. 'Aita tō 'u e metua fa'a'amu. E nehenehe vau ē vauvau atu i tō 'u papara'a tupuna, e fa'ahiti vau i te i'oa o 50 metua i ma'iri mā te tai'o i te puta e 10 mā te fa'a'ohipa noa i te mēhara. I te pae o tō 'u māmā, o rātou te fēti'i: Tehuritaau, Fa'atauirā, Tahuri'i, Tūtoa, Tupata'o, Pohuetea, Ruea, Ta'ihia, Teave, Taitoa, Tūiteahura'i. I te pae o tō 'u metua tāne, o rātou ia: Tūterēhia, Ma'e, Tānepa'u, Tetuauri, Hauhiva, Tārōumaitepua, Tamatoa'ura, Nicholls, Masters, Bambridge.

Ua noho vau i te mata'eina'a nō Pā'ea, i reira te fare 'oire nō teie mahana, i tātahi noa a'e. Tō 'u taea'e, te tāvana 'oire nō Pā'ea, e noho noa o na i ni'a i taua tuha'a fenua rā. E 5 matahiti vau i te nohora'a i pīha'i iho i tō 'u metua vahine, tō 'u metua tāne, te pāpā rū'au (te pae o tō 'u metua vahine) e te māmā rū'au ato'a. E haere atu ra mātou i Mano-tahi (Puna'auia), i te vāhi i riro ei pū tāpiho'o rahi nō Tamanu (centre commercial). Tau pu'e matahiti i reira, e i muri iho, e fa'aru'e atu ra mātou i Puna'auia, e haere atu ra mātou i Pare (Pīra'e), i te pae tātahi roa o te tahora pape Fautau'a i ni'a i te fenua ē fatuhia rā o te pāpā rū'au (pae o te metua tāne). Ua noho atu mātou ei reira 10 ti'ahapa matahiti. E i te mau matahiti, ia para'i tērā 'ānāvai o Fautau'a, e tomohia nā te pape vaipu'e i ni'a i te tuha'a fenua e i roto ato'a i te fare. E parauparau te metua, nō te fiu, te ta'ahoa roa mai ra i te pape vaipu'e ē tomo ra i roto i te fare, i 'ōpua ai tō 'u metua tāne e tō 'u metua vahine e ho'o i taua fenua ra nō nā e vai ra i Pare. E mai reira, i te matahiti 1955, ua noho atu mātou i te mata'eina'a nō Papeno'o i ni'a i te tuha'a fenua ia o tō 'u māmā. Teie fenua nō Papeno'o, e 'aua pua'a-toro na tō 'u pāpā rū'au, 'oia ia te metua tāne o tō 'u māmā. Ua haere varavara rā te pua'a-toro i te reira mau taime, i 'ōpuahia atu ai ē fa'aore roa i te pua'a-toro ē nō te mea e hina'aro ra te mau tama, te mau fēti'i ē haere mai i ni'a i te fenua ē noho i teie nei. Patuhia atu tō mātou orara'a ē tō 'u nā metua, e noho atu ai mātou i Papeno'o mai te matahiti 1955 e tae atu i teie matahiti 2011.

13 tamari'i tā 'u. E noho mātou to'otoru i Papeno'o, o Nini tā 'u vahine, 'Ari'oi, tā 'u tamaiti hōpe'a e o vau, i roto i te fa'a o Fa'aria, i uta roa. I tātahi, tei te tirometera 18,5 nō Māhina te 'āma'ara'a o te porōmu ē haere atu ai i uta.

Ua rave au i te 'ohipa ei tahu'a 'ihi papa i te Pū o te Ana-vaha-rau (Centre polynésien des sciences humaines) mai tenuare 1979 o tei riro ei Pū nō te hīro'a tumu (S.C.P.) i te matahiti 2000. E tahu'a umu tī vau, ua tahu vau i tā 'u umu tī mātāmua i te 21 nō tiunu 1983. E tahu'a tātau, e 'ōrero ato'a rā vau. Nā 'u i patu i te ta'atira'a Haururu i te 14 nō feppure 1994 e, tei roto noa ā ia vau. E peretīteni vau nō te Club Harley Davidson, Tahiti bykers, te ta'atira'a 'ōpū fēti'i Bambridge, te To'ohitu nō Papeno'o. E ti'a rahi vau nō te peu tumu mā'ohi (grand chef couturier).

Iō 'u rā e i ni'a i te vāhi 'ohipara'a, te reo o tā 'u ē paraparau ē, tā 'u ē pāpa'i, o te reo tahiti e te reo farāni ato'a. Ua 'ite vau ma'a vahi iti reo peretāne.

Ua haere a'e nā mai te pāpā'i ve'a e uiui mai ia 'u te tahi mau uira'a, 'oia ho'i, o Radio France d'Outremer R.F.O. o tei riro ei Télé Polynésie, Tahiti nui Télévision T.N.T.V., te reini farāni 5, Arte, te tahi mau reini maritē e nō Europa, te mau ratio nō Tahiti, 'oia ho'i o Tefana, radio mā'ohi, radio bleue, radio tiare, radio 1, Energie,... Tā teie mau ve'a māmira'a, i ni'a ia i te mau tumu parau raverau: te hīro'a tumu, te peu tahitō, te huru maere o te tahi mau 'ohipa ē tupu ra, te ao tā'āto'a e te mau ra'i, te 'aufau tupuna, te fatura'a fenua, te marae e te fenua, te poritita, te pō (te vāhi o te vaerua e te mau atua), te 'ihitai māohi (terera'a nā te moana), te aura'a o te tahi mau hōho'a e te tāpa'o, te hōro'a-tu'utu-u-ra'a o te 'ite, te pehe, te 'ori,...

Ua o tā 'u mau parau e te hōho'a o te tahi mau tino tātauahia e au i roto i te puta ā Barbieri *Tātau, Tatouage en Polynésie* i te matahiti 1996. Ua nēne'i ato'a vau i te puta *Tātau, Tāto art*, i te matahiti 2001.

Ua vai iho vau i te Fare ia manaha (Musée de tahiti et des îles) mā te parau fa'aura'a ('eiaha rā i hōro'a-roa-hia) i te puta tupuna o tō 'u tupuna Teri'iero'oitera'i fānauhia i te 30 nō 'atopa nō 1875 i Mano-tahi (Puna'auia) i te hora 22. Ua vai iho āto'a vau i te tahi to'i tahitō."

Le questionnaire d'enquête ethnologique comporte 60 questions. En introduction, 'Ari'oi a déjà répondu aux 2 premières.

3. *'Eaha te ta'a-ē-ra'a ō te reo nō teie tau e nō te tau mātāmua?*

E reo patepate tō teie tau, tā'iri-hā-noa. Au a'e te ha'amaura'a ō te Fare vāna'a nō Tahiti mā i te matahiti 1974 e te reo 'etaretia porotetani i fa'a-ora-fa'ahou-ra'a huru maita'i ri'i mai ai. Maoti ra te mau mataeina'a i vaivai te ta'o nō te reo, nā te mau metua ē ha'api'i i te mau tama. 'Ahiri'aita, ua oti, ua morohi te reo. Ta'a 'ē noa atu te ha'api'ira'a tuatoru i ha'api'ihia te reo ha'apapahia rā. Ia tāpe'a, ia fa'ahōhonu atu ā nō te tau i muri nei. Hō'ē rave'a nō Jean-Marius Ra'apoto, te tātatura'a 'ōrero nō te mau ha'api'ira'a tuatahi e tuapiti i te 'āva'e tiunu, a 3 matahiti i teie nei. Te mau pāpa'i ā Tearapō, 'eiaha ia mo'ehia, i pāpa'ihia ē tātou, 'inaha, 'aita rā e nehenehe ē fa'a'ohipa [oia, ua fa'ati'ahia i tenuare 2013]. Au a'e e nehenehe ē fa'aha'amana'o i te mau vāhi faufa'a. Te tāpa'o, e vai noa ē a tau e a hiti noa atu.

Te vai ra te tahi mau rīpene i ni'a i tō 'u orara'a, haruharuhia ē Michèle Dechazeaux (radio R.F.O.) i te matahiti 1983.

4. *'Eaha te aura'a nō te tahi mau i'oa vāhi nō Papeno'o?*

Te fenua ō tō 'u nohora'a, o 'Ahoto-taea, Tama, Nī'a'a, Fare-'auta, Fara-tai, Te-vai-'ea-maemae-a-rohi. Tei reira te niura'a ō te 'ōpū fēti'i, ō te fare metua, i tahatai, i Papeno'o e piri i te 5 tā. I te tātuha'ara'a, i roa'a mai nei hō'ē tā e te 'āfa i oti i te niuniu-ra'a-hia ē au. Nā 'u ato'a i hāmani mai i te arati'a, te fa'a-toro-ra'a uira, te porōmu, nō te fēiā 'āpī, mai te matahiti 1955, i te tirometera 19, i te tuha'a pi'ihia o Rāpae -'aita rā vau e fa'ari'i i teie i'oa pi'i, hōro'ahia ē te tīvira- o Pāuri te i'oa mau ō te tuha'a mata'eina'a. E parau ato'a rātou o Rōpū. I tātahi, o Fa'ari'i-pō te i'oa ō te fenua. Te ta'ata nō mūta'a, ua 'ite rātou i te mau i'oa fenua.

O Ara-ahoaho i te tō'o'a-ō-te-rā.

I te 'ōtu'e, o Tāpahi (Hitia'a-ōte-rā), o te māfatu ō te i'a, nō te 'ā'ai ō Terehē. E tāpa'o ho'i ō te i'a rahi i te ta'a-ē-ra'a ō Ra'iātea, i māhuta mai ai ei Tāhiti. Ua topa te ta'o Tāhiti, ua riro atu ai ei Tahiti. Hapaiano'o (Papeno'o), o te 'ōpū ō te i'a: E mea rahi te mā'a e tupu ra i roto i te fa'a rahi. Te 'ōpū, o te pātete mā'a ē fa'ahotu, e hōho'a nā te tupuna i tērā ra tau. Ua tai'o te tāpena Tute e 2000 ta'ata [i Māhina]; ua piri rā i te 5000 ta'ata i noho i roto i te fa'a ō Papeno'o, e 'ore ē pohe i te po'ia. E fa'ahiti ato'a te parau nō te i'a i te parau nō te fāfaru [peu tumu].

Ia tae te vero, e tāpū te ta'ata nō tātahi i te tumu rā'au rārahi i uta, e huri atu ai i roto i te 'ānāvai e ha'apāinu nō te hāpono i tai nō te tarai i te va'a. Hō'ē ia tātarara'a ō te i'oa Hapai-a-no'o.

Papeno'o, Te-'aha-roa, pi'i-ato'a-hia Te-ono-ē-tau, mai te tua'āivi ō te hōterā Tahara'a ('Ārue) i te 'ōti'a Te-ra'i-ā-manu e tae atu i Hitia'a i te 'ōti'a Vai-ō-va'u. Tā Hiro 'ōmore i ni'a i te fenua o Te-ono-ē-tau.

I tērā tuha'a pāraharaha i ni'a i te mou'a ō 'Ato-hei, e 300 marae i reira. E uruhia te tahi mau ta'ata i fa'a'ore i tēnā mau vāhi tahitō. E tāparahi te tupuna ia rātou.

5. *'Ovai te i'oa ta'ata nō Papeno'o ?*

E mau i'oa ta'ata tumu : Teri'iero'o, Maruhi ā Moari'i, Tetua'ārue, Tīa'ipoi, Teihoari'i, Teuira, Mane'ū, Vāna'a, ...o te mau metua ē piri i te 60 matahiti nā mua atu i tō mātou taera'a atu i te matahiti 1955. Te vai ra te fēiā e fa'aea i ni'a i te tuha'a fenua ō tō rātou metua. Te vai ra tei ho'o i tō rātou tia'ara'a, i te pae tātahi, i roro i te tahi mau popa'ā. I roto rā i te peho, e vaivai noa te mau ta'ata tumu.

E mea rahi te mau 'aito nō Hitia'a-ō-te-rā:

Hiro

Tō na tāpa'o mātāmua, Te-ure-ō-Hiro, e tara mou'a. Ia nānā atu 'oe, te hōho'a iho ā ō te ure, i reira, i ni'a i te 'Āivī-ō-mārama, e topahia ai te hīhī mātāmua ō te mārama ia pō.

Te piti ō te tāpa'o, o te motu ō Ra'iroa -'aita e tū'atira'a i te motu nō te Tuamotu- e vāhi i tahatai 'ōteatea: Ua hina'aro o Hiro ē fa'aho'i ia Tahiti i Raromata'i, tō na 'ā'ia. Ua haere mai ē tā na mau tuputupuā ē nati i te taura pōhue i te 'outu e ia Tahiti nō te hutī. Ua 'āueue rā te fenua. Ua 'āoaoa te moa i te tataiao, e riro mai nei te pahī ō Hiro ei 'outu ē vai noa mai ai te motu ō Rai'roa.

Te toru ō te tāpa'o o te papa 'ātorehia i Ara-ahoaho : ua tīpae o Hiro i reira, ua hutī mai i tō na va'a i ni'a i te papa, e mea nā reira te 'ātore-ra'a-hia.

Ari'ipā'ea e tō na maeha'a o Ari'ipeu (tei roto i te 'ā'ai fa'ati'ahia ē Peni Atger, i tō tātou pū).

Ua 'aro te tahi i te tahi tiare 'apetahi nō te vahine Moea, te tamahine ā te ari'i Teta 'aore ra Tata.

Paiti'a

Nō roto mai o na i tō na metua vahine, o Mo'o-tua-raha i te vāhi Pūraha-marei-'ati. I teie ao, e vahine pūrotu. Ua hina'aro o Paiti'a i te tahi tumu rā'au nō te rahu i tō na va'a. E 'ōpua atu ra o na e moe i teie vahine, e ta'oto rāua i Vai-navenave, e nō te au ō tō rāua hereherera'a i topahia atu ra te vai i tērā i'oa. Ua huanane te muriāvai i te 'ōfa'i. I muri mai, ua roa'a mai te tumu. Ua tupu te 'arora'a tātaura'a, ua upo'oti'a te tama ō Paiti'a. Ei reira o na i fa'a'ite mai ai "e tamaiti vau nā Paiti'a e o Mo'o-tua-raha, Paiti'a ā Ma'ihara!" *Te mo'o rahi ō Papeno'o* (Teuira Henry, Tearapō, *Légendes tahitiennes* illustrées par Jean-François Favre)

Nō Hitia'a-ō-te-rā te hē, nō te fa'a Vai'iha, i Te-'aha-roa 'e'ere nō Papeno'o. Nā te mau ta'ata nō te ta'atira'a Haururu i fa'atupu i te parau nō te hē i Papeno'o. E parau ha'avare, e ti'a-'ore, 'aita vau e fa'ari'i ia riro ei parau mau.

6. *'Eaha te mau ta'o e fa'ahiti i te parau ō te māniana?*

Tau-mata'i: e tuha'a mou'a, mai tō Fa'a'a i Pā-mata'i : I 'ō te mata'i e tau ai, i roto i te uru rā'au; e parau, e ta'i, ua rau te 'oto ō te mata'i, e hiohio, e pehepehe, e heva, e tā'iri, i te rahira'a ō te taime, e aroha te mata'i i te nūna'a. I ni'a i te mou'a, e fenua pārahuru pi'ihia o Māhina-nui -'eiaha 'Ato-hei- e i rahuhia ai, i ni'a, te marae 'Ato-hei. Te ta'ata i vāvahi i te mau ti'ara'a tahitō, mā te fa'atura-'ore, e uruhia, e nevaneva te upo'o. E tūpararī, e tūtu'i. 'Ata ana'e te ta'ata e fa'aro'o i tā 'u mau parau, e 'ati tō muri iho, 'eiaha e haere mai e ani mai ia rāpa'au.

'āhehe (bruissement, froissement, craquement): I tātahi, i ni'a i te tuha'a e mea pāpū, e parauhia e 'āhehe te miti.

E parau-ato'a-hia e 'āhehe te mata'i, tei te huru e paraparau, e pi'i ato'a mai ia 'oe.

ta'i, 'oto (chant): I te tapua'e mou'a, ua rau te 'oto ō te manu. E pehepehe, e heva te manu. E ta'i ato'a te vīvī, te veri.

fārara: E fārara mai te mata'i. E tā'iri ato'a o na. E aroha i te rahira'a ō te taime. Tau mata'i, e pāruru i tō na nūna'a.

hāruru: I Papeno'o, e 'Ahi-pere, e topara'a-pape o Vai-hāruru: Tō na māniana, mai te hārurura'a pahu, ia topa te pape i ni'a i te 'ōfa'i mai te mato i te 10 m i te teitei. Ia tupu te mata'i rorof'ai, e 'ohu noa te pape i ni'a e 3 miniti i te maoro hou i te topara'a i raro. Te vai ra te 'ōfa'i pū-rōroa (*prisme*) 1,5 m i te roa e nō te roara'a ō te tau, ua pao te pape i te 'ōfa'i. 'E'ere i te mea pārahuru fa'ahou, ua 'āpo'ohia. E nā tērā 'ō'ō'ā i roto i te 'ōfa'i e hōro'a i tērā hāruru nō te pape ia topa mai o na. E mea 'ē te 'oto, tei 'ō hō'ē, tei 'ō hō'ē, e mea 'ē te tā'ira'a, e mea 'ē tērā, e mea 'ē tērā, mai te tārava te huru.

'o'o: E 'o'o te 'ōfa'i, e mea 'ē te ta'i ō tāta'itahi 'ōfa'i.

heva, tā'u: Te 'ānavai rārahi roa a'e nō Tahiti nui nei, o Papeno'o. Te rahi, te te'ote'o, te 'ino e te pūrotu ato'a. Ia tupu te mau ua rārahi, e 'aore ra e ta'ata 'āpī e a tā'ahi i tō na 'āvae i roto i te fa'a, e ua, e ia hape e māni'i mai te tahora pape. I tātahi, e parauhia Papeno'o, i uta, i te 6 ō te tiromētera i roto, o Vai-tūaru - 'eiaha Vai-tū'oru. Te māniana, mai te huru e nana pua'a-toro ē haere mai nei, mai te pere'o'o pūpuhi 'āuri tāma'i. Tātahi nei, 'aita e ua. Ia fa'aro'o, ia ao 'aita e fifi, ia pō, e tano ia tā'uma i ni'a i te vāhi teitei e tāpe'a i tā 'oe morigaz, 'eiaha e noho i roto i te 'ānavai. E mea 'are-vai te 'ōfa'i rārahi ē haere mai.

pāhoho (mugissement) : E pāhoho, tāvovovovo te miti: e ta'i ia fati te 'aremiti i ni'a i te papa e tā'u ia tā'iri o na i roto i te hoa, i rōpū i te mau pu'a: *La mer mugit, elle frappe le plattier d'un bruit sourd qui résonne dans les petits passages entre le corail.*

hōhō (grondement): e fa'aro'o-noa-hia i roto i te 'oire – e 4 tirometera (tm) i te ātea- te ta'i ō te miti ē tomo i roto ia Ara-ahoaho i te mātāmua (hou i te hāmanira'a porōmu i te matahiti 2010).

hio (sifflement)

pō'ā'ā (claquement) ō te tiare apetahi.

7. *'Eaha te mau ta'o i ni'a i te huru ō te miti?*8. *'Ovai te i'oa ō te 'ōpape?*

I roto i te fa'a rahi, o Ara-ahoaho e haere atu ai i tātahi i te to'ō'ā-ō-te-rā, o:

Vai-ōnave, Vai-tōnini, Vai-puhi, Maemae-ā-rohi, Vai-tūaru, Pōpōa, Ra'iroa, Fa'ari'i-pō, Vai-tapu, Rīpō-tāne - e ta'ata ō te tarehua rārahi i tāparahihia i Ra'iroa, Vai-pīhoro.

I tātahi, o Pū'oi, Vai-hāruru, Topatari, Vai-hī, Vai-navenave, Marei-ati, Vai-tāmanu, Tāhinu, Vai-'ava'ava,

I Fa'ari'i-pō, i te tirometera 15 i tai: o Rautī-rare, e (*haut-fond*) to'a teitei, 'aita e a'au i tērā mau vāhi ō te fenua. Mai Hi'o-nui e haere atu ai i Hitia'a, e 'outu roa o Taua-ma'o 'aore ra Taura'a-ma'o e tae roa atu i Ara-ahoaho. E inuhia mai te miti māpiha'a i te 'oire.

9. 'Eaha te mau ta'o i ni'a i te huru ō te reva?

Te-ao-ē-reva, e fare 'ari'oi nō Papeno'o, i ni'a i te fenua Toretorea. Te mā'a ō te hotureva, e ravehia ē te ta'ata i te tau tahito nō te unuhi ia na iho (ha'amate).

Te 'ā'ai nō te pā nō Rupe: 'Aita te metua i fa'ari'i te moera'a ō nā fēiā 'āpī nō te mea e ari'i te tahi e manahune te tahi atu. E hōpuna pape i roto i te 'ānavai, e vāhi teitei i roto i te tahi 'apu hōhonu.

I Papeno'o, e arati'a. Ia haere te ta'ata e a'ua'u i te pua'a, e tu'uhia te 'ūmoa tiare 'autē 'ute'ute i te hiti, e tāpa'o nō teie 'e'a.

E haere roa Te-ārea-reva 'aore ra Te-ara-reva (*le sentier des ancêtres*) i te 'ōti'a nō Teva-i-uta (Mata'iea) 'ai mārō, te aura'a ia o 'ai parau.

Te fa'aha'amana'o mai i te pehe o « Reva atu ai nā te pahī... ».

Fara-tea i roto ia Fa'a-iti (e fa'a pāruruhia ē te ture hau fenua nō 1959). E reva tō tērā vāhi hōhonu i uta penei a'e e puna pape.

Te reva ō te tahi fenua, o te tāpū 'ahu fa'anehenehe i te fēti'a, te toretore e te 'ū huru rau.

10. 'Ovai te i'oa ō te mau pae ō te va'a, te pahī?

Tā'iri: *quille*; e 'uru, tāmanu, mara, toa. Tei te fatu ō te va'a te fa'atopara'a i'oa.

E tītauhia te tahua nō te pū marae. E fa'atupu i te 'ōro'a i ni'a i te tahua nō te pū marae nō te fēiā rāvā'ai ē te tahu'a 'aivāna'a, te tahu'a tarai-va'a e te 'ahitu (mau tauturu) hou i te fa'ainura'a e te fa'a'ohipara'a ō te va'a.

(puta ā Marie-Hélène Villierme, Fornander, Francis Cowan, Matahi Brightwell, MTI/Tara Hiquily)

'ie : voile

ama tauama: balancier babord, côté femme, à gauche

ama tauaro : balancier tribord, côté chef, à droite

'āpo'o nō te nape : orifices à cordelette de coco

fare manaha: maison sacrée

fare: maison

hoe : rame

'iato mua : tenants avant du balancier

iato muri : tenants arrière du balancier

ihu : nez

pa'epa'e : pont

pahī : navire

pāpa'i : cloisons

piha : chambre

pū marae: l'espace sacré

rei mua : proue

rei muri : poupe

ruru taura nape : écheveau de corde en fibres de coco

tata riu : écope

tira : māt

tūtau: ancre

va'a tauati : double-pirogue

11. 'Ovai te i'oa ō te mau pae ō te fare?

Ua rau te huru ō te fare:

Te vai ra te mea hauptape (*rectangle*), te mea pōtee (*ovale*), te mea menemene (*rond*)

aora'i : demeure de chef

f. ahimā'a : maison pour cuire la nourriture

f. 'ari'oi : maison pour les fêtes populaires

f. haumiti : maison d'aisance, toilettes

f. hua : abri provisoire

f. maire : maison pour après l'accouchement

f. manaha : maison des rituels

f. manu : maison pour apprendre les arts de la guerre. E fa'ahōho'ahia te atua ei manu. E tau te manu i ni'a i te mau tumu rā'au ō te marae, te 'atae, te miro,...

f. mēi'a : maison en feuilles de bananier

f. moera'a : maison pour dormir

f. rā'au tahiti : maison pour préparer les remèdes

f. rautī : maison en feuilles de 'autī

f. tāmā'ara'a : maison pour manger

f. taurumi : maison pour le massage

f. ti'i : maison des idoles

f. tūpapa'u : maison pour l'embaumement du mort [chef]

pūhapa : campement

Hou te hāmanira'a ō te fare, e anihia 'ovai te i'oa ō te fenua. E 'ōro'a nō te ha'amo'a i te fenua, e tano ia tāmā, ia vaere, ia ha'aputu i te 'ōfa'i 'ānavai, te pu'a. I te 'āva'e 'āpī, te ha'amatarā'a ō te tahua fare nō te 'ōpū fēti'i, te tahua fare nō te mata'eina'a. Nā te tāne ē 'amui i te 'ōfa'i, e ha'amau i te paepae 'ōfa'i ānei, e 'ōfa'i pu'a ānei. I roto i nā pāpa'i 'ōfa'i e maha, e mea fa'a'ihia te tahua i te repo. Nā te vahine e fa'aineine i te ipo.

pou 'ao'ao : poteaux des côtés (2, 4, 5, 7)	2	3	4
pou nō mua : poteaux de devant	•	•	•
pou niu : poteau central		1•	
pou nō muri : poteaux de l'arrière	•	•	•
aho fare : chevrons	5	6	7
tupua'i fare : faitière			

E tu'uhia te 'āretu (e matie no'ano'a) i ni'a i te repo 'aore ra te paepae 'ōfa'i ō te tahua, e te pē'ue, te pāua, te tapa.

12. 'Ovai te i'oa ō te mau hōho'a rahuhia ē te ta'ata?

menemene	: rond	tāfetafeta	: à pois
rapa maha	: carré	'āpo'opo'o	: pleins de cavités
haupape	: rectangle	pu'upu'u	: bosselé
pū rōroa	: ovale allongé	mānina	: lisse
fēti'a	: étoile	pārurahu	: plat
rapa toru	: triangle	me'ume'u	: épais
taiamani	: losange	rairai	: mince
hāta	: coeur	'oe'oe	: étroit
pique	: peti	'ōfati	: ligne cassée
trèfle	: tarapu	ope	: à revers
carreau	: taimana	tara ma'o	: à pointe
rapa toru	: triangle	tīfene	: croisé
'ōfirifiri	: frisé	tīfai	: assemblé
tūfetufetu	: plié	tāmuta	: bouché
pōtītī	: ondulé	fa'a'ī	: empli
toretore	: à rayures	vaho	: vide

13. Ua 'ite ānei 'oe i te tahi mau ta'o i ni'a i te tahi atu tumu parau.

14. E vauvau mai na i te 'ā'ai,...

15. 'Eaha te mau mā'a tupu, tanu, hotu?

I teie mahana:

Te mau mā'a tupu (*légumes, fruits*): fāfā, tomāti, pota, pota tinitō, 'aihere 'amu (*salade*), rimu (*algue*), painapō,...

Te mau mā'a tanu (*tubercules*): fa'a, taro, 'āpura, ufi, 'ūmara, ho'i, re'a tahiti, 'umara pūtētē, carotte...

Te mau mā'a hotu (*fruits*): 'uru, fē'i, mēi'a, tāporo, tāporo popā'a, 'ānani, 'ānani popā'a, 'īta (nita paroto'a), corossol, tapotapo (*pomme cannelle*), pakai, māfatu pua'atoro (*coeur de boeuf*), vī, vī tahiti, *pomme étoile, ramboutan, lychee, pêche, framboise sauvage*...

16. 'Ovai te i'oa ō te mau pae ō te hō'ē tumu rā'au, rā'au, mā'a, rau'ere, tiare, a'a?

'āma'a:	branche	ohi:	rejet ('uru, tāporo, mēi'a)
'ōmou:	bourgeon	pa'a:	écorce
'ūmoa:	fleur en bourgeon	pūō:	cœur, partie tendre de la plante
a'a 'āpī:	racines neuves	rau:	feuille
a'a na'ina'i:	radicelles	rau 'āpī:	jeune feuille, rameau
a'a niu:	grosses racines qui retiennent l'arbre	ro'a:	cœur, partie dure du tronc
a'a rōpū:	racines moyennes	tiare:	fleur
a'a:	racine	tumu:	tronc
iho:	cœur, essence	tupua'i:	sommet
mā'a:	fruit, tubercule	'ūmata tea:	(fleur) prêt à éclore

17. Ua 'ite ānei 'oe i te mau i'oa i'a? manu? 'animara?

18. 'Ovai te i'oa ō te mau mero ō te tino ta'ata?

'ā'au na'ina'i : intestin grêle
'ā'au rārahi : gros intestin
'ā'ī : cou, nuque, vertèbres cervicales

'āpo'o 'iri : pore de la peau
'āpo'o tari'a: cavité de l'oreille
'āpo'o ihu: narine
'apu : crâne
'ārapo'a: trachée artère
aro: visage, front, face

aru mata: paupière
ate 'āvae: mollet
ate rima: chair de l'avant-bras
'ātoatoa : bourses, testicules
'ē'ē: aisselle
hihi mata: cils
hika (pau) : vulve (métaphorique)
hinahina: cheveux blancs

hua : sexe M ou F
hūhā : cuisse
huruhuru 'ē'ē: poils des aisselles
huruhuru ihu : moustache
huruhuru ta'a : barbe
huruhuru taetae : poils du pubis, de la vulve
huruhuru tari'a : poils de l'oreille
huruhuru ure : poils du pubis, du pénis
hutira'a aho : trachée artère
ihu : nez
'iore : vulve
'iri : peau
'iri ure: prépuce
ivi : os (e 252 i te tā'āto'ara'a ō te tino)
ivi 'ao'ao : côtes
ivi tua : colonne vertébrale
māfatu: coeur
māhāhā: poumons
mai'ū'ū : ongles
manimani 'āvae : orteils de pied
māpē, 'ihi : rein
mata: yeux

māteata: cheveux blancs
moa: pénis (enfant)
mōmo'a 'āvae : cheville
mōmo'a rima : poignet
'ōata: aréole (sein)
'ōhure : derrière, fesses
'ōpū: ventre, estomac

Sécrétions, composants:

huare : salive
he'a : pertes
pīnau, pīrau : pus, cérumen
tātea: sperme
toto : sang

'ōuma, pa'i : sein, poitrail
pā'ufifi : épaule, omoplate
pani, pani uru : crâne
pāpā : derrière, fesses
pārae, rae : front

pēpenu (pau.) : tête
pito : nombril, cordon ombilical
pito : ombilic, cordon ombilical
poro 'āvae : genou
poro pāhua : genou (dés.)
poro rima : coude
pōro: bourses, testicules
ra'i (poétique) : tête
rei : nuque
rima 'aui/'ātau: main, bras gauche/droite
rimarima : doigts
roro : cervelle
rouru : cheveux
rua tūtāe : anus
ta'a: menton

ta'ara'a : gland
tā'aro : clitoris
taetae : vulve
taetae : vulve
tapa : cuisse
tāpono : épaule
tari'a: oreille
tarihua : bourse et pénis
tarihua : verge et testicules
teo : clitoris
tia: bas-ventre
tīho : anus
tītī : sein
tohe : derrière, fesses
tu'e mata: sourcil

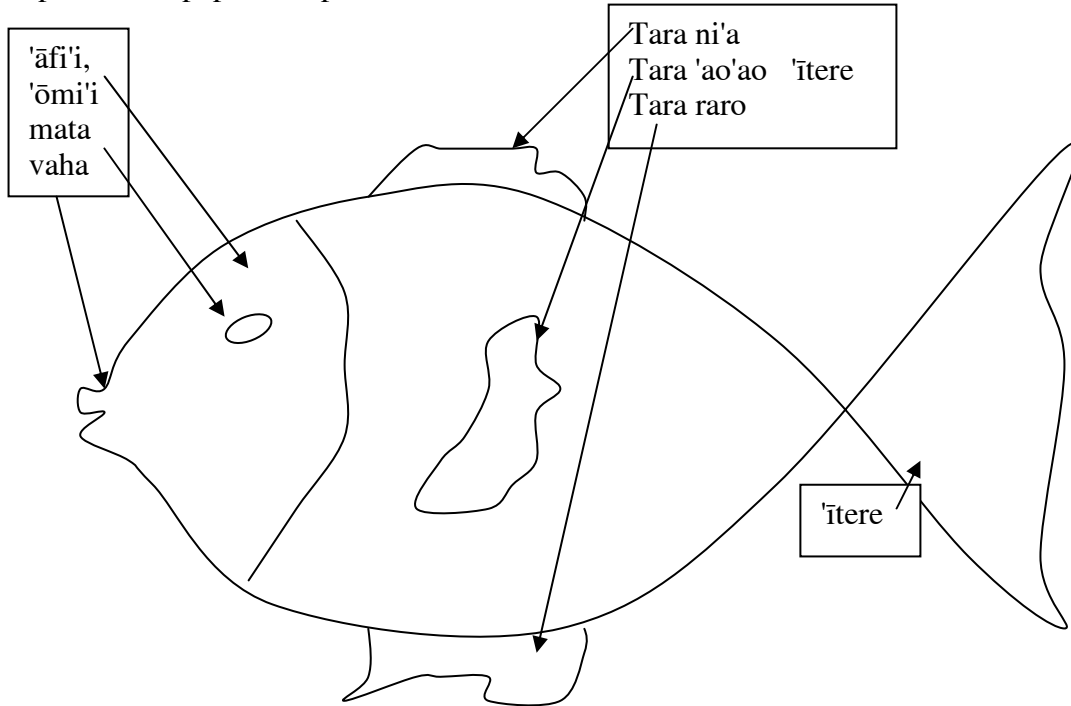
tua :dos
turi : genou
upo'o : tête
ure : pénis (homme)
uru pa'o : tête
uru upo'o : tête
uru: crâne
urua : tête
'utu taetae : lèvres de la vulve
'utu ni'a/raro: lèvres sup./inf.
vaha: bouche
vaira'a tamari'i: utérus

toto'ino, tapahi, ma'i vahine, mai 'āva'e : menstruations

19. 'Ovai te i'oa o te mau mero o te tino o te i'a, pahua, pārau, fe'e, pa'apa'a, honu, tohorā, 'animara (pua'a, 'ūrī, manu...)?

Nā te rau taro i riro ei māhāhā o te tino ta'ata i roto i te 'ā'ai rahura'a o te mau rā'au (Teuira Henry, *Tahiti aux temps anciens*, 2000).

E fa'a'ohipa te maori i te ivi i'a nō te vauvau i te papara'a tupuna: te aura'a o te 'īrava " 'Ōpani nā ivi", o te hōpe'a ia o te papara'a tupuna.

I'a

'āfi'i : tête (mammifère)

'ā'au : intestins

hāvene: gras

huero : oeufs

'ītere : queue

ivi : arête ('ivi: dynastie)

māhāhā : branchies (mythe de la création: feuilles de taro)

mata : oeil

niho : dent

'ōmi'i : tête (poisson)

po'a : écaille

repe: nageoire sup.

tara : pointe, dard, queue

tara 'ao'ao : nageoire caudale

tara ni'a : nageoire sup.

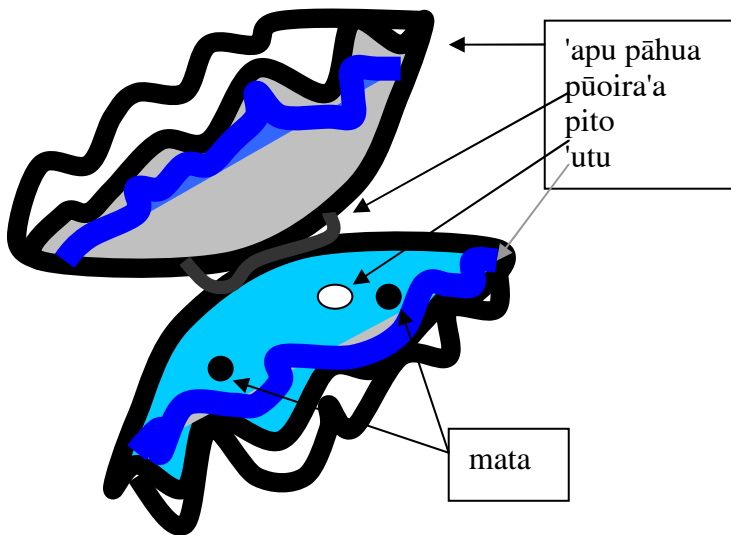
tara raro : nageoire inf.

'utu ni'a : lèvres sup.

'utu raro : lèvres inf.

vaha : bouche

Pāhua

Fe'e

'ā'au : intestins
 aro : face
 aveave : tentacule
 'āvere : tentacules
 fa'a'ote : ventouse
 mata : oeil
 niho : dent
 'ōmi'i : tēte
 pao : ventouse

pū : partie sup. du corps
 tua : dos
 upo'o : tēte
 'utu ni'a : lèvre sup.
 'utu raro : lèvre inf.
 vaha : bouche

sécrétion:
 tūtae fe'e : encre

I roto i te 'ā'ai rahura'a ao, nā Tumura-ra'i-fenua i fa'a-ta'a-'ē i te ra'i e te fenua (Teuira Henry, *Tahiti aux temps anciens*, 2000).

E fa'ahōho'ahia Mo'orea ei fe'e, 'Aimeho-i-te-rara-varu. Te ao mā'ohi, e fa'ahōho'a-ato'a-hia ei fe'e. E atua nō Tupua'i. E pi'i te nūna'a e Tupua'i-'amu-tūtae-fe'e.

Te 'ā'ai:

Nā te ta'ata i fa'a'amu i te fe'e na'ina'i, ua hina'aro o na e tāparahi ha'apohe. Ua 'ite roa te fe'e ē te 'ōpua ra te metua e ha'apohe ia na. Nā 'ō atu ra te fe'e, nō tō na 'ino'ino, nō tō na riri, "E fānau vau i ni'a i te fenua ei atua nō 'outou! Te fe'e?, e 'amu 'outou i te tūtae fe'e!"

E mea au te fe'e-tā-ha'ari. E mea au tā rātou huru tunura'a. E huti te fe'e i te aho i ni'a i te fenua mai te honu te huru.

[I te parau ā te 'ā'ai ō te fe'e i Mai'ao (2007, S.C.P./NMT/Hiti temauri), ua riro te pū fe'e i fa'ata'a-'ē i te 'āvere, ei pū vahine, 'oia ho'i ei vaira'a tamari'i.]

Pa'apa'a

'ā'au : intestins
 'apu : carapace
 aro : face
 'āvae mua: pattes de devant
 'āvae muri : pattes arrière
 hāvene: gras
 huero : oeufs

huruhuru : poils
 māhāhā : branchies
 mata : oeil
 niho : dent
 tua : dos
 upo'o : tēte
 vaha : bouche

E parauhia e maruhi te pa'apa'a: e tauihia tō na 'apu.

Honu

'ā'i : cou
 'ā'au : intestins
 'aero : queue

'apu : carapace
 arero : langue
 aro : face

hāvene: gras
 hua : sexe M ou F
 huero : oeufs
 māhāhā : poumons
 mata : oeil
 niho : dent
 'ōuma : plastron

Tohorā

'ā'au : intestins
 aro : face
 hinu: gras, huile
 hua : sexe M ou F
 huero : oeufs
 'ītere : queue
 ivi : arête
 māhāhā : poumons
 mata : oeil
 niho : dent
 pāmuera: baleine (mot nouveau)
 paraoa: cachalot
 po'a : écaille

'Ūri

'ā'au na'ina'i : intestin grêle
 'ā'au rārahi : gros intestin
 'āfi'i: tête
 'aero : queue
 'ā'ī : cou, vertèbres cervicales
 'āpo'o tari'a: cavité de l'oreille
 'iri ure : prépuce
 'ōhure : derrière, fesses
 'ōuma: sein, poitrail
 'utu ni'a/raro: lèvres sup./inf.
 'āpo'o ihu: narine
 'apu : crâne
 'ātoatoa, pōrō : bourses, testicules
 aro: visage, front, face

arumata: paupière
 ate 'āvae: mollet
 hua : sexe M ou F
 hūhā : cuisse
 huruhuru : poils
 huruhuru tari'a : poils de l'oreille
 hutiraa aho : trachée artère
 ihu : nez
 'iri : peau
 ivi : os
 ivi 'ao'ao : côtes
 ivi tua : colonne vertébrale
 māfatu: coeur

Pua'a

hō'ē ā e tō te 'ūrī
 manea : corne du pied

Manu

'outu : bec

pāraha : carapace
 pererau mua: pattes de devant
 pererau muri : pattes arrière
 tua : dos
 upo'o : tête
 vaha : bouche

rua-puhi-mata'i : évent
 tohorā: baleine
 tua : dos
 upo'o : tête
 'utu ni'a : lèvres sup.
 'utu raro : lèvres inf.
 vaha : bouche
 vaha : bouche

sécrétions:
 pīha'e tohorā: ambre

E pi'i-ato'a-hia te paraoa : pāmuera.

māhāhā: poumons
 mai'ū'ū : ongles
 manimani 'āvae: orteils de patte
 māpē, 'ihi : rein
 mata: oeil

momo'a āvae : cheville
 'ōpū: ventre, estomac
 pani : crâne
 rae : front

pito : ombilic, cordon ombilical
 poro 'āvae : genou
 roro : cervelle
 rua tūtāe : anus
 tapa : cuisse
 tari'a: oreille
 tiho : anus
 tītī : sein
 tohe : derrière, fesses
 tu'e mata: sourcil
 tua :dos
 turi : genou
 'āfi'i : tête
 ure : pénis
 vaha: bouche
 vaira'a tamari'i: utérus

'utu : bec

arero : langue
 'āvae : pattes
 hua manu : plumes
 huruhuru : plumes
 manimani : serres
 pererau : ailes

poro 'āvae : genou
 repe : crête
 tara : griffes
 'utu poto : bec sup.
 'utu roa : bec inf.

20. *A fa'ahiti mai na i te numera.*

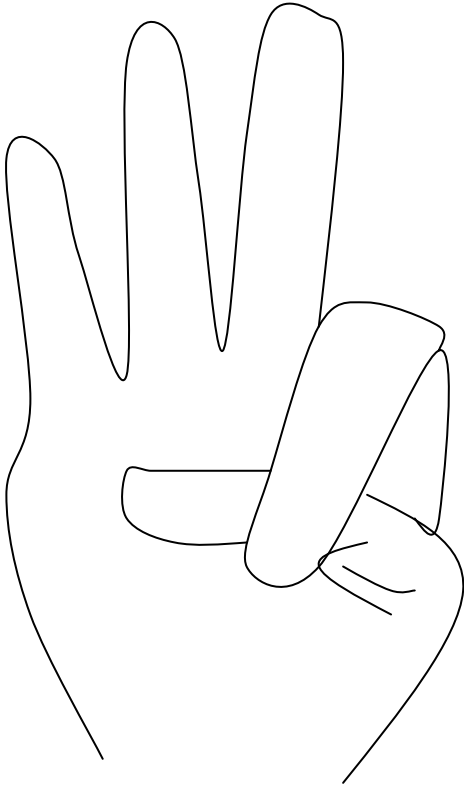
tahi : 1
 hō'ē : 1
 rua : 2 (désuet)
 piti : 2
 toru : 3
 fā, hā: 4 (désuet)
 maha : 4
 rima : 5 (désuet)
 pae : 5
 ono : 6
 fene : 6 (désuet)
 hitu : 7
 va'u : 8
 varu : 8 (désuet)
 iva : 9
 tini: 10 (désuet)
 'ahuru : 10
 rau : 100
 hānere : 100
 tinitini : 1000 (désuet)
 tautini, tauatini: 1000
 mano tini : 10 000

maire : mile marin, 1.8 tm
 'eta'eta : brasse, 1.8 m
 'umi : 10 brasses, 18 m

'Umi. I Makatea, ua 'itehia te ivitua ō te tahi 'umi e ō te tahi mo'o niho (crocodile, Afirita/Atia). Nā te tōmana Joseph Armand Bruat i 'Ārue i 'ite i te itoito e te 'āravihi ō tō tātou 'aito. Ua 'ite mata te tāpena Tute (Cook) ē ua rau te huru ravera'a tāma'i tā te ta'ata tahiti i fa'a'ohipa noa i Matava'i ei ha'api'ipi'ira'a e fa'aineinera'a nō te tāma'i. E fa'a'ohipa te ta'ata Tahiti i te fā niu nō te tai'o i te rahira'a 'aito i ni'a i te fenua e te miti. I uta, pi'ihia te tahu'a tāma'i tupa uta, i tai, pi'ihia tupa tai. I roto i te 'ā'ai *pa'umotu* nō Rātā (T. Henry), e fa'ahitihia te parau nō nā ta'ata ō tā na e punu ra, o Tupa tai rāua Tupa uta. 'Aita te 'ā'ai nō Tahiti e ha'api'ihia i te ha'api'ira'a, 'aita te pūai e te 'āravihi ō te 'aito nō Maha'ena e ha'api'ihia.

21. *E mea nāfea te ti'ara'a ō te rimarima ia tai'o mai te numera 1 e tae i te numera 10?*

E tīfene te rimarima 'a'o i roto i te 'apu nā mua te rimarima tohu i muri mai, te rimarima rahi, te rimarima tāpe'a rima e te rimarima na'ina'i i te hōpe'a. Hō'ē ā e tō te nūna'a nō Atia nō to'a-hitia'a-ō-te-rā (Initonetia, Tāponē,...)

22. E mea nāfea i te tau tahito i te tai'ora'a i te pa'arira'a ō te ta'ata (1), te teiaha (2), te rahira'a (3), te roara'a (4), te vitiviti (5), te tau (6), te anuvera (7)?

22.1 Te pa'arira'a

E 'itehia te 'āravihira'a ō te tama i te ravera'a ō te 'ohipa. 'Ei hi'ora'a, nāfea ia tanu i te ohi 'uru, taro, mēi'a... ia 'apo maita'i te ha'api'ira'a, ua pa'ari ia te tama. E tātara i te ohi 'uru, e rave i te 'auri ropā, tātara pau roa te rau'ere, e toe mai te tino e te 'a'a, e heru i te 'āpo'o, e tī'ai i te 'āva'e ē tano, e tu'u i te 'apu pahua, tū'ā'i, puna pua'a-toto, e tae mai te mārama nō te tanu, e tu'u 'oe i te tūto'o, 'eiaha roa ia ha'uti. I ni'a noa i te 'āravihi ō te tama, ei reira 'oe e 'ite ai te pa'ari ō te tama. E tanu fa'ahou 'ōrua te metua e te tama. Ia mau mai ia 'oe, ua oti, ua pa'ari. A rave 'oe i tērā ohi, e tanu.

I rōpū i te ārea 0-11 matahiti, e ha'api'i te tamari'i nā muri mai i te metua. Ia ta'a ana'e te ta'ara'a, ei reira o na e tehehia ai. 'Aita o na e haere e ori 'aita tō na e 'ahu, e taha'a noa fa'ahou.

I rōpū i te ārea 12-18 matahiti, e ori haere te taure'a i roto i te 'ōpū fēti'i pa'ari. E haere mai te pōti'i ō tā 'oe tamaroa e ta'oto i te fare.

Ia hi'o ana'e i te 'ohipa ā te mau peini i 'āpe'e mai ia Tute, e fa'ahōho'ahia te ta'ata tahiti ei ta'ata pa'ari i roto i te tino na'ina'i (*nain*). 'E'ere roa i te mea tano. E fa'ahā'iri'iri mai tēnā mau popa'ā ia tātou, nō te fa'ateitei i tō rātou iho huru.

Nō te hi'opo'a i te pa'arira'a ō te ta'ata i te tau tahito, e hāpa'o-noa-hia ia te 'ohipa e mara'a ia na.

E anihia te tama e ha'aputu i te 'ōpa'a. E ia pa'ari o na, nā na e tāpū i te 'ōpahi.

[I te fenua Vaihī, e 'itehia te matahiti o te tama i ni'a i tō na pūai nō te tie mai i te pape i te fare, e mara'a 1 'ā'ano ānei e 8 ia matahiti, e piti 'ofe 10 ia matahiti, 1 hue,...] I teie mahana nā te pape e tomo i roto i te fare. Te vai ra te tahi mau 'auri pape o tē 'ore e tano nō te 'ea (*fibrociment* e *amiante* tō roto). Te vai ra te tahi mau taiete e tāpapa i te pape mato nō te ho'o atu i te nūna'a ('Āruē, Papeari, Papeno'o...).

22.2 Te teiaha

teiaha : lourd, māmā : léger

amo : porter

mahuta : soulevé

mahuta 'ore : qu'on ne peut soulever

mara'a : qu'on parvient à soulever

mara'a 'ore : qu'on ne parvient pas à soulever

Te tātura'a amora'a 'ōfa'i

Te tātaura'a horora'a mā te amo i te mā'a hotu, e faitohia hō'ē tīmau rā'au e 6 tari mēi'a nā ni'a iho (60 tiro).

I te tau tahitō, i te taime vaipu'e te taime nō te amo, e fa'ahe'e e tūra'i i te tumu rā'au rārahi i roto i te tahora pape, mai uta mai e tae roa atu i tai, e pāinu te tumu i mua, i te muriāvai. E 'amui ia e 50 ta'ata ti'ahapa ta'ata nō te reira huru 'ohipa. Ia nanu mai te miti, e fa'aho'ihia te tumu i te fenua. Nā 'ō Charles Manutahi i roto i tō na puta tupuna ē e tarai te ta'ata i te tumu rā'au i uta nō te hāmani i te va'a.

E raea'e ia 10 ta'ata nō te amo ia tu'uhia te ra'o i raro, e he'e noa ia te tumu.

22.3 Te rahira'a

I te mātāmua, ia parauhia e ta'ata rahi, e hiva, 'e'ene i te pōria, e mea pāutuutu, e mea pūai.

Nā te mā'a, te rā'au tahiti ē ha'apāutuutu maita'i i te 'aito, i te taurā ta'ata rahi e te roa.

Nā Henri Hiro, paoti o te Maison des jeunes et de la culture, i tuatāpapa i te parau ē i te 18 o te tenetere, e 2 'aore ra e 3 metera te roa o te ta'ata i te fenua 'enana, i te Tūha'apae.

I roto i te rīpene, i te pāhonora'a o Hubert Brémond ia Chazine rāua Raymond i te matahiti 1976 i Te Fare Tauhiti Nui (T.F.T.N.), e fa'ahiti o Hubert i te parau o te hō'ē ivi ta'ata 1 m i te roa, 'itehia i ni'a i te fenua 'Ūna'a i piha'i iho i te 'ānavai pape i Rurutū. 'Aita rā o Raymond rāua Chazine i 'ite.

I te matahiti 1990, ua hōro'a te tahi 'aivāna'a nō Rurutū i tō na puta tupuna ia Miterrand. E tano ia fa'aho'ihia teie faufa'a.

22.4 Te roara'a

E 'ōfa'i faito tō te tahi mau marae. Tei ni'a i te pū marae 'aore ra i te hiti. E ravehia teie rāve'a nō te mā'iti i te ta'ata rahi e pāutuutu maita'i nō te pāruuru e te hapa'o i te ari'i. Ia hau atu te roa, e fa'aorahia te ta'ata, 'aita ana'e, e tāparahihia e 'āfa'ihia ei tūtia i ni'a i te marae.

22.5 Te vitiviti

I ni'a i te paepae te'a, te vai ra te tāpa'o ē fa'a'ohipahia. Ia roa'a te te'a 15 'umi e māpiha ia te mau ta'ata hi'opo'a.

Ia haere te ta'ata mai Papeno'o e haere atu ai i te Fare tatorita Sainte Anne, i piha'i noa mai i te Pūha'api'ira'a-u'i (C.J.A.), tei reira te puna pape Vai-'ōhea.

22.6 Te tau

Nā te tārena tahitō (T. Henry) e tō Māpē e tai'o mai e piti vave'a : matari'i i raro/ni'a (20 mē – 20 novema)

22.7 Te anuvera

E 6 'āva'e ē vera, i roto ia matari'i i raro. E fa'a'ohipahia te *thermomètre* nō te tai'o i te tēteri.

E 'itehia e mara'a noa te faito o te teteri i roto i te ao tā'āto'a.

I te 'anotau, nā te 'animara ('ūrī, pua'a, moa, tohorā, manu) i fa'a'ite mai i te tupura'a o te vera.

E fēiā fifi mātāmua rā, te ta'ata o Tuamotu mā. 'Aita e mou'a. Ua pāpa'i e ua ani te tāvana nō Napuka i tō Ua-pou, e aura'a fēti'i tō te Tuamotu, ē ia tupu te ninara'a, e fa'ari'i ānei tō Nu'uhiva i tō Napuka nō te noho. E hina'aro noa vau e pāhono, e haere mai i Papeno'o, i ni'a i te fenua ā te hau. Ia tupu te fifi, nā te manuā pa'i e tie i tēnā mau ta'ata i ni'a i te mau fenua mou'a.

Ia tāui te huru o te uru 'animara, e ti'a rā ia hi'opo'a maitē te ta'ata. E tano ia pā'uma te ta'ata i uta.

I 'Anā, ua fa'a-ora-hia te mau ta'ata i tā'amu ia rātou iho i te tumu ha'ari. E fa'ahiti o Mazellier i te ta'ata i fa'a-ora-hia, i roto i tā na puta *Le mémorial polynésien*.

Te ahu, e fa'aha'uti'uti i te mau tāpa'o: te 'oto o te manu, te 'āoaoa o te 'ūrī tei te huru ē ua mate te tahi ta'ata, te tomora'a o te tohorā i roto i te tairoto o te mau motu Tuamotu.

Ua nāfea te tahu'a ia topa mai te hupe ia pō : e 'ahu o na i te 'ahu tapa, te tīputa, te 'ahu huruhuru manu.

23. Tua 'ā'ai: 'eaha te 'ohipa i tupu i roto i te motu/mata'eina'a/vāhi?

1844, te tāma'i farani-tahiti i Papeno'o, fa'ati'ahia e Eugène Caillot.

1878, 1903, 1906: Ua tupu te mata'i rorofai i tērā mau matahiti i te fenua Tahiti, i te pae hitia'a-ō-te-rā. I te herura'a i te 'āpo'o nō te pape vi'ivi'i o te fare haumitira'a i Papeno'o i tātahi i te matahiti 1980, e 'ite atu ra mātou ē ua nīnā te fenua i te matahiti 1878. Ia tāpū i te repo i te hōhonura'a, te vai ra te tore pu'a, te tore one, te tore 'ōfa'i, te tore repo... I te herura'a nō te marae Te'tuahitia'a, e 'ite-ato'a-hia te nīnāra'a.

1983 : I te 12 nō 'eperera, ua tupu te mata'i rorofai o Ve'ena: ua pararī te 'e'aturu 'āpī i Papeno'o, e mea pūai te pape, e haere mai te 2, te 3, ua mutu, 'aita e nehenehe e haere fa'ahou.

Te mata'i nō 2009, Oli, 'aita i rahi. 'Aita ana'e te ti'a poritita e ha'a nō te tāmārū i te natura, e tupu noa tērā mau mea. E 'āfa tō te papa i raro i te moana, e ueue ato'a Tarifōnia, e nīnā ato'a.

E piti ōti'a tō Te-'aha-roa : O Te ra'i-ā-manu, te 'ōfa'i nō te tua'āivi fenua i te hōtera tahitō Tahara'a i 'Ārue e te 'ānavai Vai-'ō-vau i Hitia'a ō te rā.

Te-ono-ē-tau (6):

1. Māhina
2. Ūpōrū
3. Papeno'o (Hāpa'i-a-no'o)
4. Ti'arei (Tūrei)
5. Māhā'ena (Ahu-'are)
6. Hitia'a (Ta'ero)

Pare : Pīra'e + 'Ārue cf Tearapō

Teie te i'oa ō te pu'era'a 'ānavai mai Ti'arei i Ara-ahoaho e haere roa mai i Papeno'o

Vai-'ōnane

Pōpōā

Te-ro'o-tōnini

Nīve'e-iti

Teie te tahi mai i'oa vāhi nō Papeno'o

Nīve'e-rahi

Fa'ari'ipō

'Ōpiri-mono'i

Ra'iroa

Avaava-roa

Pū-'uru-tahi

Fa'arapa

Pū-'ai

'Auriri

Pupa-he'a

Puhi

Te-vai-tapu

Ma'ema'e-a-rohi

Rū-rau

Vai-tū'aru

Vai-pi'ihoro

I Papeno'o te tāparahi-hia-ra'a ō te 'āmarara Jean-Armand Bruat (tāvana farāni mātāmua i te matahiti 1843-1846) i Tāpahi. E pā tō ni'a: Te i'oa fenua ō te piti ō te pā, o Hī'u-ra'i; te i'oa fenua ō te 3 ō te pā, o Ri'aria-fa'atau. Ua haere mai te 'āmarara i ni'a i tō na manuā Phaēton e ua pūpūhi ha'apurara i te 'ōfa'i 'āuri (B.S.E.O. *rapport Bruat*). E mea pūai i ni'a i te miti, 'eiaha rā i uta. E fa'ati'a ato'a o Eugène Caillot (*Arrivée des 1ers Européens, 1866-1938*) te tāma'i rahi i roto i te fa'a ō Papeno'o i te 10 nō te matahiti 1844 e te tūha'a nu'u (division) 44 nō J.-A. Bruat. I uta tō na mau fa'ehau i pohe i te mau 'ōfa'i rārahi tūra'ihia ē te ta'ata Tahiti mai ni'a mai. E pūpuhi tāviri (*mousquets*) e paionē (*baïonnettes*) ho'i tō te popa'ā. E pehe, e 'ūtē himenehia ē te tamari'i Punaru'u i te matahiti 1980-1990, tō te 'aito nō Ra'iātea "E 'aito pūai Matahi tāne nō te fenua Ra'iātea ē...

I te 10 nō mē 2012, ua tu'uhia te tahi 'ōfa'i ei tāpa'o nō te upo'o-ti'a-ra'a ō te 'aito nō Papeno'o ē te mau ti'a nō te peu tumu mā'ohi nō Papeno'o. E 'ōpuara'a nō 'u te reira.

I te 12 nō 'eperera 1983, ua tupu te mata'i rorofa'i Ve'ena. Ua pararī te 'e'aturu 'āpī.

24. 'Eaha te mau tāpa'o ō tērā mau 'ohipa?

E mau tāpa'o ia te reira nō te tua'ā'ai.

25. 'Eaha te parau nō te vāhi pi'ihia o -?

Te vai nei hō'ē fenua i Ha'apa'i-a-no'o pi'ihia o 'Āti-pārae-pure. Te fatu o te fēti'i Pōmare 'aore ra nō mua atu. Te vai nei hō'ē pū marae ō Ha'apa'i-a-no'o. Te fa'a nui ō Papeno'o parauhia Te-marō-nui, te fa'a iti, parauhia Te-marō-poto. Ua fa'arue te tahi 'aito i te mata'eina'a, ua tari mai o na i te 'ōfa'i mai te pū marae, ua haere i tahatai, ua tanu i Ha'apa'i-a-no'o, e ua rahu atu ra i te marae. Tei reira tō na hāmanira'a i tō na pāhi e ua fano i Ao-tea-roa. Mai reira, 'aita atu ai parau nō teie 'aito. Te tāpa'o, teie ia 'ōfa'i i Vāvau (Papeno'o) e vai noa ra. I teie nei, ua patu te tahi fare nō te mau humu mero (*Centre des handicapés*). Te tā'āto'ara ō te marae, ua huanane, te 'ōfa'i rā te vai noa mai ra.

Ha'a-pa'i-a-no'o. Ha'a: te aura'a, o te ravera'a ō te 'ohipa. E pa'i, e fenua fa'a'apu nō te taro. No'o (poupe d'une pirogue): E hāmani te nūna'a i roto i te fa'a rahi i te tahi mau pa'epa'e rā'au/ofe/tumu mei'a e ia tupu te vaipu'e, e tīa'i i te mahana i muri mai, ia mā te vai, te vai ra te to'o nō te pātia e te tūra'i e arata'i i te pa'epa'e i tai, o tērā ia to'o o tē pi'ihia no'o. E pāina te pa'epa'e.

A-fa'a-tātae. Ua mo'ehia teie ta'o i teie mahana, e fa'ahiti ra i roto i te tōmite.

Hau-ruru. Te 'ōfa'i, ua mo'e, te fenua ra ē vai noa mai ra. E patu 'ōfa'i, e 2 m i te 'ā'ano, e 300 m i te roa. Poro-ā-ta'o, te 'aito. Tā na poro'i i tō na nūna'a e ta'o. Ua vavahia taua patu ra.

Te-piha-ia-Teta : I roto i te tuatāpapara'a 'ihi-pāpā nō te pū S.C.P., te vai ra tērā vāhi. I Papeno'o, ua fa'ariro ei piha'ara'a. E Tauatini e tauatini tei noho ra i roto i tērā fa'a. Te-piha-ia-Teta, pau roa te ta'ata i 'ōrure-hau, ua haere i roto i tērā fa'a -e tuha'a fenua 'aita te ture ā te ari'i. I teie mahana 'aita e fa'a'apu, e tano nō te fa'ahotu i te mā'a.

Ti'aturi, o te i'oa o te 'ōfa'i ei reira, i roto i te fa'a. Te piha, e vāhi e ora te ta'ata i roto, e nehenehe e fa'aea hou a reva atu ai. E 'āfata nō te tomo i roto ia Rauhotu-nō'ano'a. 'Aita te mātini i haere mai i roto i te fa'a. Te vai ra te tahi puta *Sommaire des terres de la Caisse agricole*, nā mua a'e i te fare moni Socredo. E fa'alite maita'i i te mau i'oa o te mau fenua. Nā te *Caisse agricole* i fa'aohe i te 'ēiara'a o te fenua ē te ta'ata popa'ā i te mau vāhi pāpū nō te tanu i te vāvai, 'ehia tā! E ho'i vau i te fare ha'api'ira'a tuatoru nō te tuatāpapa fa'ahou i te parau o te fenua. E mea 'ē te numera o te tāniuniura'a e tō te tōmite. E 'imi vau i te 'ohipa i hape, i tano, e taime tō 'u nō te tuatāpapa.

26. *E tū'atira'a ānei i roto i te i'oa o teie fenua (Papeno'o) e tō te tahi fenua 'ē atu?*

E 600 i'oa fenua tō Papeno'o.

Vāvau: Ua tomo te nu'u nō Porapora (Vāvau) i Tahiti mai te tīpaera'a mai i te muriavai 10 tm i roto i te fa'a, i te fenua parauhia Vai-rutu/Vai tū'anu. E ua fa'atupu te 'ōro'a i reira i pīha'i iho ia Vai-tūaru. Tei 'ō te fa'ari'ira'a o te nu'u manihini i te 'ava e te huiratira nō te peho. E haere mai tō Porapora e 'aro i te 'aito nō Papeno'o. 'Aita rā te tāma'i i tupu. Ua 'aitau te mātutura'a. Te fa'a-oti-ra'a, ua topa-ato'a-hia te i'oa o Vāvau nō te fa'ari'i maita'i ia rātou. E ua tāmā'a, ārearea maita'i, ua mātutu teie fā'aro nā roto i te hau.

Hau-ruru-Vāvau: Ua topa 'ae ra te i'oa o te ta'atira'a Haururu, nō te tuatāpapa i te hiro'a tumu mā'ohi.

'Oahu: Tei uta atu, te vai ra tērā i'oa fenua i Papeno'o, e te vai ra i te fenua Vaihi. Te vai nei te ta'ata Tahiti i fano i reira e, penei a'e, ua ho'i mai e 5 u'i i muri mai e ua fa'atopa i te i'oa i ni'a i te 'āi'a -te vai ra te tāpa'o i roto i te *Sommaire des terres de la Caisse agricole*, nā mua a'e i te fare moni Socredo.

E 'ōpuara'a tā 'u, ua ani vau hō'ē mirioni farane nō te fa'atupu fa'ahou hō'ē 'oire e tāviri i te hōho'a mai tō tahitō ra. Te vai ra te hōho'a fenua, te i'oa, o te 'āivi o te mau fenua. E fa'atupu fa'ahou atu vau i te 'ōro'a o te ure, i te 'ōfai pī'ihia Te-ure, e fa'ahaere mai vau i te mau vahine 'aita ā i ta'oto i te tāne. 'Aita i fa'ari'ihia tā 'u mau 'ōpuara'a nō te fa'ahaere mai te rātere nā te ao nei. E 'imira'a faufa'a ho'i te reira nō te hīro'a tumu.

Te vai ra ā.

27. *O vai te 'aito?*

Ua vai noa te va'a nō Rātā i roto i te tahi roto i Pare nui, i raro a'e nō 'Autē.

Ua pāhono vau i teie uira'a i te numera 5.

28. *O vai tō na metua?*

29. *'Eaha te matahiti?*

I te ārea o te 13 e te 18 o te tenetere, te mau 'aito.

30. *Nō hea mai te parau?*

No roto mai te puta tupuna o te pāpā o tō 'u pāpā rū'au, Teri'iero'oitera'i ā Teri'iero'oitera'i. No roto ato'a i te mau puta ā Teuira Henry, William Ellis, Moerenhout ('eiaha rā e ti'aturi i te tā'āto'ara'a). Te vai ato'a ra te tōmite, te parau fenua. E mea fifi te pāherura'a. E tano ia tāpa'o i ni'a i te 'api parau, e fa'atū'ati i te mau parau, fēruri, e 'imi 'ōvai tei hōro'a mai i te parau ti'a. Ia roa'a te fā o te tītorotorora'a e mea 'oa'oa. E haere noa te 'imira'a, e tāpa'o i te mau i'oa e ha'amāramaramara'a i roto i te tahi puta.

31. *Nā vai i fa'ati'a mai ia 'oe?*

Ua pohepohe te mau rū'au i fa'ati'a mai i te tahi mau parau. Teri'iero'oitera'i ā Teri'iero'oitera'i, tō 'u tupuna tāne, ua fārerei vau ia na i te mahana o tō na pohera'a, te tārava ra, i te 12 nō 'ātete 1952. E ti'a i ha'amau i te Société des études océaniques (S.E.O.). E 'ōrero tuiro'o, *c'était un grand orateur, une personnalité ayant beaucoup de prestance.*

32. *'Eaha te parau nō te pape?*

O Punua-moe-vai te atua nō te pape. I te mātāmua, nā te ta'ata ē haere e ti'i i te pape i uta. I teie mahana, nā te pape e tomo i roto i te fare. Te mau tuiō mātāmua i fa'a'ohipahia, ua hāmanihia i te *fibrociment*, e *amiante* ho'i tō roto. I tō mātou fa'aeara'a i Papeno'o (1955), 'aita ā te 'ōperera'a o te pape i roto i te mau fare. Nā mātou te tamari'i e ti'i i te pape i te maiho'a e 10 tura (20 ritera) i te mahana nā tō 'u metua vahine, ua hora 10 i te pō te fa'aotira'a. Mai te hōpe'a o te tenetere XX, i te mau matahiti 1950, 'afaihia te pape i roto i te mau fare, e mea 'āna'ihia te *chllore* i roto i te pape. E mea 'ino ho'i nō te māpē, e mea ta'ero roa nō te mau ta'ata e tītau ia tāpiho'o tō rātou toto (*dialyse*). 'Inaha, te vai ra te mau rāve'a maita'i nō te fa'amā i te pape. Te pape, te ora ho'i. E mea rahi te tū'atira'a o te pape i roto i te orara'a. Ua fa'aō rā te parau nō te fa'ahotu i te moni. Te vai ra te tahi mau rave'a 'ē nō te tie i te pape mato.

Te ti'ara'a o te ari'i, e mou'a tō na, e ava tō na, e pahī tō na, e marae tō na, e tahua tō na, e tō na 'ahu ato'a, tō na mau taipē ato'a e i'oa tō na, te vai, e rave mai tā 'oe i e vai iho mai te tahi nā te fenua, e 'amu ato'a te fenua, i roto i te miti, 'o'opu, 'eina'a, puhī, nato, 'oura,... E hāmanihia te ha'apahura'a pape, te iti ra te ua. E 'ere te ao i te pape 'ananahi...

Ua vi'ivi'i te reva i te pāura 'ātōmī. E fa'ariri roa vau i te 'ohipa ti'a 'ore, e mea fifi te orara'a nō 'ananahi. 'Ia 'ore te mau pahī e 'āfa'i mai te mā'a, e tapitō te ta'ata i te fare toa. E tano ia tu'u fa'ahou i te rāhui, e tanu i te mā'a, e paru i te 'animara, e 'amu fa'ahou i te 'ūrī. Ia 'ere te mā'a, e ti'a ia ho'i te ta'ata i te tapiho'ora'a e te terera'a mā te faura'o e te mōrī nō tahitō ra. Te vai ra paha te faura'o tā uira mahana.

'Aita e mori fa'ahou tā te 'oire i 'ōpere na. E tano ia tau i te mau peu orara'a. 'Aita e 'afata teata fa'ahou, hapu i te hora pae, e tāmā'a hou i te hora 5 i te ahiahi. E fa'ati'a 'a'amu fa'ahou. E ha'aputuhia te ti'a'iri, e hōro'a mai te māmārama 15 ti'a'iri e noa'a 13mn i te maoro. E 'ohi i te ti'a'iri, e ueue e ia fa'aro'o te 'ahehe e mea marō (pa'ari, ua topa hō'ē 'āva'e i ma'iri), te aura'a ia, ua ta'a-'ē te mā'a e tō na pa'a, e tano ia tūpa'i i te 'ōfa'i, tūtu'i i te nī'au, pātia i te nī'au i roto i te tahi 'apu fa'a'i i te one. E 'amahia te ni'ara'a, e ura marū noa ia e tae roa atu i te mā'a hōpe'a i raro. Teie mā'a e rā'au tāhe'e ato'a, e mea pūai roa, te mea hinu'ore, te mea 'uo'uo, ia 'ore e 'ahehe ia ueue 'oe i te mā'a. 'Aita re'a e maoro, e horo 'oe i te piha ha'amitira'a. Te ū mā'ere'ere, 'oia, te hinu e tahe ia ura te mā'a, e ravehia ei ū nō te tātau i te 'iri mā te tā. E tano ia tanu fa'ahou te tumu ti'a'iri e te tumu rā'au mā'a tupu : *kava, oeil de dragon, pakai, fēī*.1,5 tā, te mā'a tanu: taro, tarua, *haricots longs*, ...

33. 'Eaha te parau nō te fēti'a?

Feti'a-'ute'ute: Mars

Feti'a-horo-po'ipo'i : Vénus

Orion

Beltégeuse

Mātau ā Maui : Scorpion

Ua haere roa mai o Tāpena Tute nō te hi'opo'a ia Feti'a-horo-po'ipo'i [i Fau-roa (Pointe Vénus)].

Ua 'imi mātou nō te fa'aieine i te revara'a o te va'a tau'ati Upo'o-Tahiti i Taina, e i muri mai nō te Va'a Tahiti-nui-freedom, 'oia ho'i e terera'a ho'ira'a o te terera'a tupuna mai Havaiki i Tahiti.

Nom tahitien	Traduction	N français	TH Sex
Fa'a-iti	petite vallée	Persée	368
Fa'a-nui	grande vallée	Le chariot	h
Fa'a-tāpotupotu	vallée ouverte	Les gémeaux	f
Tahi-ari'i	unique chef	la chèvre dans le cocher	369
Tā'uruu-nui	grande réjouissance	Vénus	h
Tā'uruu-nui		Fomalhaut	h
Ta'ero	Bacchus	Mercure	
Mātiti-tau	Qui pend	le corbeau	
Maunu-'ura	Rasé rouge	Mars	h
Atu-tahi	bonite unique	poisson austral	h
'Apa'apa-rua-manu	2 côtés d'oiseau	la croix du Sud	
Tau-hā		la croix du Sud	

Tā'urua-nui-ō-te-hiti-'apato'a	gde fête de la frontière du sud	Canopus dans Argo	
Tū-i-te-moana-urifā	debout dans la mer à l'odeur infecte	l'hydre	f
Metua-'ai-papa	parent mangeur de roc	Corvus	
Fetu-tea	Etoile pâle	Saturne	h
fetu-pura-noa		nébuleuses	
Te-vai-ora-ā-tāne		la voie lactée	
Ana-mua	astéroïde de devant	Antares dans le scorpion	
Ana-hoa	astéroïde ami		
Ana-muri	astéroïde de derrière	Aldebaran dans le taureau	
Ana-roto	astéroïde intérieur	L'épi dans la vierge	
Ana-tīpu'u	Aster qui dévie	Dubhe dans la grande ourse	
Ana-hēheu-pō	Alphard dans l'hydre		
Ana-tahu'a-ta'ata-metua-te-tupu	Aster le prêtre paternel		
-mavae	de l'homme qui grandit dans l'espace		

...

34. 'Eaha te parau nō te mata'i?

Te rua mata'i: e 'e'a i raro i te repo. 'E'ere i te mea piri i te tai, e mea piri i te mau mou'a teitei, te pari.

Te ahoaho: e 'e'a i raro i te repo i rōpū i te tahi pu'u mou'a e te tahi atu, e tomo 'ū'ana te mata'i i roto.

Te horora'a mata'i: Te vai ra te tahi mau 'e'a, ia pūai te mata'i, e mea pāhaehia te tupua'i tumu rā'au, e mea tūpararī, e mea tāparahihia. 'Aita te ta'ata e ha'amau tō rātou fare i reira, e tanu noa i te mā'a.

T. Henry p 404	vent	message	dieu	
Huatau	du nord		Ta'aroa	créateur
Mara'amu-moana	alizé	paix		
marā'ai-pūpua	tempête du sud	guerre	'Oro	de la guerre
Rapati'a	v. d'ouest	destruction	Ra'a	sainteté
Mata'i-fetietie	v. rafraîchissant, du sud	rafales destructrices	Heima	de l'hiver
Fa'arua/Tumu-rua	travailleurs jumeaux du nord	tumulte	Te-fatu-tiri	du tonnerre
To'erau	v. du n-ouest	paix	Tumu-ruperupe	de la verdure
Hinu-taiā	calme adouci, v. chaud	mort		

Maoa'e: (E) E mata'i tāmāu. E puhihau, e mea haumuru.

To'erau: (NE)

Ha'apiti 'aore ra Fa'arua (NNo)

Huri-fenua : E mata'i vāvahi fenua. I teie mahana, e mata'i vāvahi fare. E tā'iri o na, e vāvahi o na i te fare.

T. Henry, 2000:404. Les vents dominants sont le Maoa'e (Est), To'erau (NNe) et Mara'amu (SSo). Les vents E-O sont très rares à Papeno'o car les hautes montagnes sont des pare-vents. A Papeno'o, mieux vaut ne pas s'aventurer à une altitude supérieure à 1200 m. Dans les autres districts, le vent n'est pas aussi fort car Papeno'o est une vallée très encaissée. Les abris naturels sont les grottes Te-ana-piropiro, Te-ana-heva, Te-ana-pūto'a.

Te mata'i e mata tō na e tari'a tō na (T. Henry, 2000:406).

35. 'Eaha te parau nō te terera'a?

I rōpū i te 14 e te 16 ō te tenetere te terera'a ā te tupuna i Ra'iātea e mai reira i Vaihī, i Te-ao-tea-roa. 'Aita e tumu rā'au i Rapa nui, e nō reira, i muri i te taera'a mai, fa'aea atu ra te nūna'a i 'ō. Tō Nu'uhiva, e pahī tō rātou. O tātou, tō Tahiti, i tere mātāmua i Vaihī e Te-ao-tea-roa.

1985 : Havaiki nui 1, Francis Cowan te ra'atira i haere mai Ra'iātea i Te-ao-tea-roa.

1995 : Tahiti nui, o vau te ra'atira i haere mai Tahiti i Vaihī.

2009 : Tahiti nui freedom, mai Tahiti i Taina.

Mē 2011: Fāfa'ite terera'a pi'ihia Tāvaru, e 7 va'a-tau'ati i haere mai Raromata'i, i Tahiti, Fakarava, Nu'uhiva e Vaihi.

36. *'Eaha te parau nō te rapā'aura'a mā te tāpūpūra'a tino.*

Te rahura'a o te mau rā'au tupu (T. Henry, 2000:435): Ia pēpē te ivi o te ta'ata i te tau 'arora'a, e nehenehe e tāpū i te 'iri, e ravehia te pūō o te 'auti e tu'uhia nō te mono i te ivi i fati (ō te rima 'aore ra o te 'āvae). E ravehia te pa'a rairai o te 'auti e tu'uhia i ni'a iho. E papahia 'aore ra e maumau te toro'e'a (i teie tau, te tūvava), te rauere 'auti e tā'amu i te i te taura pūrau. E mea tāpū i te 'ofe.

Ia parari te upo'o, e mea puta i te 'ōfa'i pūpuhi, e mea tāpū i te 'ofe, e mea fa'arārahi te 'āpo'o nō te tātara i te 'ōfa'i pūpuhi, e papahia te 'ava mā'ohi e parauhia 'ava tutu e tu'uhia i roto i te 'āpo'o, e mea tāpiri i te 'auti e te taura pūrau na'ina'i nō te tāmau. E tauihia te rā'au ia mure e 3 mahana.

(T. Henry, 2000:75-100) E 'āpo'o i roto i te 'apu o te upo'o ta'ata. I Mo'orea, ua rave au i te 'ohipa 'ihipāpā i ni'a i te marae Tupa-uruuru i tētepa, matahiti 1995. Ua fa'ati'a o Roger Green ē i te matahiti 1973, ua 'ite o na i te uru upo'o ē hō'ē pao putahia i te 'ōfa'i pūpuhi. I te 'anotau, e 'ofe fa'a'oe'oe tē ravehia nō te hutu i te 'ōfa'i pūpuhi i rāpae o te 'apu. O te pa'a o te ha'ari 'ōuo tē ravehia. E fa'atuea te vāhi o te uru i parari. E ravehia te tapa nō te tā'amu e pāruuru i te rāpaera'a. E tīa'i e piti hepetoma ia mau maita'i.

Te miri-ta'ata, i te XVIII o te tenetere. Ia pohe te hō'ē ari'i, e fa'atupu te 'ōro'a nā mua. E i muri mai, e ravehia ē te taha-miri, e mea tātarahia te 'ā'au. E tu'uhia te tino i ni'a i te pa'epa'e, e mea tāpūhia te tiho i te 'ofe e tomo te rima i roto e tāpe'a i te tā'āto'a o te 'ā'au, māhāhā, māfatu, 'arapo'a, nō te tātara. Te mau pera, e mea tanuhia i roto i te pū marae. Te tapa fa'a-no'ano'a-hia nō te fa'a'i nā roto i te 'āpo'o, e tītōhia i te miri, te maire, te ahi, mau fa'a'una'una e vai ra iō tātou, e vai noa ia i roto i te tino o te ta'ata i mate. E 'āpo'ohia te pa'epa'e nō te pīrau e tahe i rāpae i te tino. Te pera, e haere iho ā i roto i te tiria pera. E mo'e te rima tā'āto'a o te miri ta'ata. E mau tahu'a tā na. E mea rave 'ōro'a teie 'ohipa. I te matahiti 1984, ua rave au i te fa'atupura'a teata ora o te peu hevara'a tahitō i Pā'ea, i ni'a i te marae 'Ārahurahu: *Rites funéraires d'un guerrier - spectacle office du tourisme O.D.T. & O.T.A.C. devenu T.F.T.N.*. Ua tāvirihia te hōho'a ē R.F.O.. Te roro e te 'ā'au e pē 'oi'oi rātou. E tano ia 'iriti 'oi'oi. E mea tāpūhia te 'āpo'o iho e mea hutihia te roro na rāpae. O vau e te tahi taure'are'a i roto i tērā teata ora. E roro pua'atoro i ravehia nō teie fa'a'ite'itera'a.

37. *E mea nāfea te fa'afānaura'a?*

I te 'anotau, e mea 'ātoe i te tipu 'ofe i te mea 'aita te 'aiū e māpiha 'oi'oi.

E fāfā te ta'ata fa'afānau i te 'ōpū o te vahine. I ni'a i te tāpe'ara'a o te 'ōpū te 'itera'a e mea fifi-'ore te fānaura'a, 'ehia hepetoma e toe... E mea tā 'ōro'a te fānaura'a o te huiari'i. 'Aita te ari'i vahine e tāpe'a i tā na 'aiū. Nā te tapairu e hapa'o. E tīa'i te ari'i vahine tau pu'e mahana i roto i te fare maire. I te 'anotau e mea au a'e nā te ta'ata te tamaroa nō te mea e ha'api'ihia o na nō te tāma'i. 'Aita e huma, e mea tāparahi i ni'a i te marae, e mea māramarama.

'Aita te fēiā 'ari'oi e tāpe'a i tā rātou tamari'i ē fānau. Tērā tā rātou ture.

I te reira tau, e vahine fa'afānau tō te ari'i, tō te ra'atira e tō te manahune. E fāfā i te 'ōpū, e mea hi'o i te hua, e mea tu'u o na i te rima. Te vai ra te tahi taime, e fifi te fānaura'a. E, tau hepetoma ri'i e toe e fānau ai, i ni'a i te 'ōtu'ira'a o te 'ōpū o teie metua vahine, ei reira rātou e 'ite ai, e fifi tērā tamari'i. I 'ō te metua vahine e 'ātoehia ai. Nā te vahine fa'afānau e fa'aoti. E mana'o rā vau, 'aita e tāpū i te mau taime ato'a. E fa'ahoro iho ā rātou nā ni'a i te horora'a o te mārama. E i tērā ru'i e tāpū ai. I 'ō te ta'ata tāpū e 'ātoe mai ai i te 'ōpū o te vahine mai te pito e haere mai i raro, ia o te rima i roto i te 'āpo'o, ia rae'e te upo'o o te tamari'i nō te hutu e fa'ahaere mai i te tino i rāpae. Mai te mea teie tamari'i e hōho'a maita'i tō na 'aita hō'ē ha'afifira'a, tāpe'ahia mai iho ā ia. Mai te mea hō'ē ana'e rima 'aore ra e maha 'āvae, i te reira iho ā taime e horomi'ihia tō na 'ārapo'a!, 'aita e paraura'a! I muri mai, te mau rā'au tupu parauhia 'ava tutu, fa'a'ohie te tupura'a o te 'iri i roto i te ta'ata, i te vāhi i tāpūhia, ia piri 'oi'oi o na. E tu'u ihō ā te tapa nā ni'a, 'eiaha te manumanu, te ra'o ē haere atu nei. Te vai ra te 'ōfa'i nō te fa'afānau. E haere mai te vahine fa'afānau, e tā'ahi te vahine i tō na 'āvae i ni'a i te 'ōfa'i, e fa'aue noa te vahine fa'afānau: "ūtōhi". Te vai nei hō'ē 'ōfa'i-fānaura'a i Pā'ea (reini Tahiti heritage) e hō'ē parauhia 'ūmete-rā'au i Te-pari, i roto i te 'ānavai Vai-ūmete, nō te 'aupuru i te vahine hou te fānaura'a e, ia rāua tō na 'aiū, i muri mai i te fānaura'a.

E mea hunahia te pū fenua i roto i te 'āpo'o (30 tenimētera x 30 tm) o te marae. I te 'anotau, ia topa te pito o te tamari'i, e mea tanu i roto i te marae. I teie tau, e mea tanu te pū fenua i mua i te fare, i pīha'i iho i te tumu rā'au 'aore ra i te tiare. Te vai ra te ta'ata e tu'u i te pito i roto i te fa'ari'i mono'i, te 'ava, te *formol*, i roto i te pātēre hi'o. Nō te fēiā hapu i raro i te moana, e tu'u te metua tāne i te pito i roto i te 'apu mā'oa e tāpo'i e 'āfa'i i raro i te miti i te ava. Nā reira, e 'ōpuahia ia riro te tama ei ta'ata 'aravihi nō te hapu, te

pūpuhi i raro i te miti mā te taiā 'ore, ia pa'ari o na. I te matahiti 1985, te vai ato'a ra te tahi mau metua i tanu i te pito i raro i te pārahira'a o te 'orometua, te tōrōno (pārahira'a), i roto i te fare purera'a nō Moera'i i Rurutū, ia riro tā rātou tamari'i ei 'orometua (Pierre Vérin, 1985). Ua roa'a mai ia 'u te tahi tumu rā'au nō te pou o tei hāponohia ia Cathy Orliac.

Te vai ra hō'ē 'ōfa'i pu'a i Vitaria e parauhia nō te tāpū i te pito. E pu'a e 90 tm i te teitei e 30 x30 tm i te 'ā'ano. Ia fēruri rā vau, 'e'ene paha nō te tāpū i te pito nō te mea e topa noa te pito ia marō. O te pū fenua paha o tei tāpūhia e mea tanuhia i roto i te marae.

38. *E mea nāfea te tehera'a?*

E tehe te nūna'a i te tama i te 13 o tō na matahiti, e mea fa'ahepo teie peu hou tō rātou terera'a i Porinetia nei mai 'Ātia mai. Ia ta'a ana'e te ure ei reira e tehehia ai.

I roto i te mau mata'eina'a, i te pae tahatai, te vai ra te mau tumu rā'au rārahi, e tāmānu ('ati) ānei, 'ōrā ānei, hotu ānei 'aore ra i te pae 'ānavai, i te muriāvai.

Te fare 'aira'a upu, ua rahi te mau 'ite ē tāmānu i te tau 'āru'i, e o te 'ite ta'a 'ē. Te vai ra te mau metua nō te ha'api'i i ni'a i te tahu: te 'aufau fēti'i ari'i, 'aito, tahu'a, te nānāra'a o te fēti'a, te horora'a o te mārama, te 'ā'amu... e ua tāmānu 'ā'au, e ua he'e taua mau ha'api'ira'a rā. Nō reira rātou i pi'ihia ai ē haerepō. 'Aita e pāpa'i, e o noa i roto i te roro. E ia tae i te hō'ē taime, e fa'aāteahia 'oe i roto i te hō'ē pu'u anu, i roto i te pōiri, e tītau i te mana o te nu'u atua, i te ha'apaera'a mā'a ia o te tahi pūai ta'a-'ē i roto ia 'oe.

I te tenetere XIX i te 'āva'e tiurai, nō te huru rōroa te fa'afa'aeara'a. 'E'ene rā te tiurai noa tē tano. Te mau metua, 100, e 25 matahiti ti'ahapa e ua fānu, e 'āfa'i rātou e 30 tama ia tehehia. 11 matahiti, 15 matahiti, ua ta'a rā te ta'ara'a. E haere ia i te tumu rārahi i tātahi. E ravehia te 'ofe 'oi, e hamanihia te 'autā (e tāpū 'apu ha'ari), 'oia ho'i e tāpū na'ina'i o te 'ōpa'a. E fa'a-tō-ra-a-hia te 'iri, e mea hi'o maita'i te horora'a o te uaua, 'eiaha ia mutu. E mea fa'atītoitoi teie pu'era'a tama, e fa'atītoitoi i tō na ure ia pa'ari, e huti i te 'iri i ni'a i te 'autā, e mau maitē, ei reira e 'ātorehia ai, e tāpū noa nā ni'a iho, e parauhia e tehe-va'a te huru, mai te muara'a o te va'a. I teie mahana, ua rau te huru fa'anahora'a o te tehe. E rāpa'au noa te metua. E mea pūai te toto e tahe mai. Nō te ha'amou i te toto, e ravehia te tāpau tumu mei'a ē fa'atahe i ni'a. Ia mahu, ei reira e tu'uhia ai te 'ava tutu, e mea pū'ohuhia i te rā'au e te tapa, ia taime ana'e, e mea tāuihia. I te tahi taime, e puru te tapa i te mimi, e 'oru te 'iri i raro 'ae. E ia haere ora ana'e, ei reira 'oe e 'ite ai i te mau tamaroa i tātahi. E mea tātara pau-roa-hia te pū'ohu rā'au, e ravehia te 'ōfa'i ve'ave'a i te mahana i tātahi nō te pāina i te 'iri i raro a'e, e ia iti te vea've'a, e tāui e rave fa'ahou te mea ve'ave'a, nō te fa'aitira'a i te 'oru o tērā 'iri. Ua oti rātou i te tehe.

E rave 'ōro'a teie 'ohipa. E fa'atupuhia te tahi 'aira'a nā te tā'ato'ara'a o te 10 tama e tō rātou metua, e pu'era'a tāne ana'e. 'Aita te pōti'i ē tāpiri mai. Te mau tamaroa e haere e 'aita e ahu a'e. " E tamaiti ā mea, fānu i tērā tai'o mahana, ua oti i te tehehia i tērā mahana, tērā mārama. Mai teie mahana, ua riro o na ei ta'ata pa'ari." Ia ora maita'i te ure, i reira o na e ha'api'ihia ai ē hume ai i te maro. I muri mai, 'aita e nehenehe e haere taha'a noa. E ia ora noa atu ai o na ē e noho atu i te vahine, e metua mai ai, e metua pa'ari, e ruhiruhiā, e hope ia tau... Te 20 tama e toe mai, e nehenehe ia rātou e tehehia i te 'āva'e i muri mai, ua oti, ua ta'a 'oi'oi. Te vai ra te tahi 'aita e ta'a 'oi'oi, e haere i te 14 'aore ra 15 o tō na matahiti.

I te XIX o te tenetere, ua vaivai ri'i noa ā taua mau ha'api'ira'a ra. I teie mahana, mai 'Ārue e haere atu i Pāpara, ua 'ore. Te tahi atu mau mata'eina'a, ua vaivai ri'i noa ra. Te vai ra ānei te tahu'a tehe, 'aita vau e pāpū ra. Te vai nei hō'ē taote, Thomas Garnier (*gynécologue*), o tei pāpa'i i te parau ha'apapa (puta tītorotorora'a) i ni'a i te tehera'a. Ua uiui mai o na e ua parau mai ē e horo'a mai o na hō'ē puta ia oti i te pāpa'i, 'aita rā o na i horo'a mai. Tā te 'atiutā, e mea huti i te 'iri o te 'aiū aita e 3 mahana, e tāpū pau roa te hope o te 'iri ia vai taha'a noa te ta'ara'a.

I Tahiti nei, i te 'āva'e tiurai, e mea rōroa te fa'afa'aeara'a, te reira te tau ē tano. E 'āfa'ihia te mau tama i te taote 'aore ra i te fare ma'i nō te tehe menemene, e mea pātia te mero 'eiaha ia māuiui roa. 'Aita rā te pā'oti e tano maita'i nō tō na me'ume'u nō te fa'ati'a i raro a'e i te 'iri. 'Aita te popa'ā e rave i te tehe va'a, e ri'ari'a rātou. Te vai ra hō'ē tūati, utuutu-ma'i i Māma'o, ta'ata tahiti, o Sam Tāhuhuterani, e o Henri Ma'ama'atuaiahutapu (o tei pohe; e metua tāne o Keitapu, fa'atere-hau nō Porinetia farāni i te matahiti 2005) o tē 'ite roa i te tehe-va'a. Ua pohe rā o Henri i teie nei. E toe mai o S.F., e utuutu ma'i i Ta'aone, 'aita ra e nehenehe e fa'a'ite i tō na i'oa, 'eiaha ia tiahia o na i rāpae. Te ta'ata e pā i teie peu, e pi'ihia 'ūri-tehe-'ore nō te mea e ha'amā rahi nō tātou. Ei hi'ora'a, te Tāne-Tahiti nō tau pu'e matahiti i ma'iri, o David Maita'i, e tamaiti 'afā.

I muri iho i te tehera'a, e ha'amata ia te tātura'a. Te fa'anahora'a o te tehera'a tērā nō Tahiti nei, nō te mau motu Ni'a-mata'i e Raro-mata'i, i teie nei rā, 'aita vau e mana'o e ta'a 'ē roa tō te Tuamotu, Nu'uhiva e Tuha'apae.

E mea ta'a-ē ri'i paha te rā'au e tu'uhia i ni'a iho i te ure nō te fa'aora, e mea ta'a-ē-ri'i paha te 'ōro'a e rave-ana'e-hia. E ia oti te tehera'a, e mea haere i roto i te miti 'aore ra i roto i te vai, nō te horohoro'i noa rā 'e'ere nō te fa'aora...

E nā te vahine pa'ari (e 70 matahiti) roa a'e, e fēti'i, e haere e ta'oto i te tamaroa tehe-'āpī-hia nō te ha'api'i ia rātou. E tano ia fa'aora-maita'i-hia te ure nā mua. E ha'api'i i te ha'a o te 'āpitira'a nā roto i te paraparau e te ravera'a. E hi'o rātou i te mau pō e tano e haere rātou i roto i te fare nī'au o te tuha'a mata'eina'a e fa'a'ite teie mama i te hua, ua 'ite iho ā ia i tō rātou na'ina'ira'a, e fa'a'ite ra i te mau tamaroa ia fāfā, ia tāmata, ia 'amu: te teo, te 'āpo'o... 'Aita te tamaroa e hīhī i te reira taime. 'Aita te tātea i ineine.

39. 'Eaha te mau parau o te ti'aturira'a tahito o te mā'ohi?

E ti'aturi te mā'ohi i te mau atua. Nō te mau mea ato'a. Nō roto te nu'u tahu'a, ari'i. Nā te tama mātāmua e mono i te ari'i, e riro te piti ei tahu'a. Te nu'u atua:

Ta'arua; Tumu nui; Rā, o te mahana; Hina-tūtū-ha'a, o te mārāma; Ruahatu, o te moana; Punua-moe-vai, o te ua; Fatu-tiri, o te pātiri...

Te pū marae o te ari'i/ o te mata'eina'a/ o te 'utuāfare fēti'i. I teie mahana, e niuhia te rahira'a o te fare purera'a i ni'a i te marae tahitō. Te maita'i, te 'ino, e vai 'āpipiti noa. I te pō rāua e 'aro ai. Te vai ra te pupu tahu'a e 'aro i te pō. Te vai ra e haere i te pū marae nō te ha'amori i te ao. 'Āfa'i tā 'oe o i tā 'oe pū marae. E tīfene i mua i tā 'oe ha'ai ('ōfa'i tūru'i), e tā'u 'oe i tō 'oe atua, e 'āfa'i i te ti'i - e ti'i i roto i te fare atua- e fa'ahopu i te vai, e paraparau, e tau'i i te 'ahu, e fa'ano'ano'a, e tāvai i te mono'i. Nō te pīfao, e fa'atupu ia i nā pō heva to'otoru. Te vai ra te mau pū marae nō te 'ōrou, te 'ohipa 'ino, i roto i te vāhi mo'emo'e. E mea pūai te mana. Ia rave te ha'amorira'a o te mau atua, e tupu iho ā. Ia paraparau te tahu'a i te ti'i, e haere te ti'i, e tae, e tupu iho ā, 'aita e nehenehe 'aita e tupu. E haere te ti'i e 'ai e fa'ati'a mai 'eaha te 'ohipa i tupu, e fa'a'ite mai i te parau 'āpī. I te avatea i ni'a i te arati'a, ua 'ite o William Ellis (1831, *Polynesian researches : Society islands, Tubuai islands and New-Zeland*, 1e éd 1900, rééd Charles E. Tuttle Co, Japan, traduction française, publication de la Société des Océanistes, 1972) i te tahu'a 'autihehia (uruhia) i ni'a i te arati'a o tei fa'atomo vitiviti o na i tō na rima i roto i te repo fenua mā te māuiui 'ore. E tāpa'o ia e mea pūai te tahu'a. E mata'uhia te tahu'a i tērā tau. Nā te ari'i te mana. Nā te tahu'a nui rā e fa'atupu. I te taera'a mai ā te 'evaneria ā te popa'ā, i te matahiti 1797, ua tāui, ua mau te uputahu'a e 50 matahiti i muri iho. E fānau mai ai te Tūtāe 'aurī. Ua 'apo mai rātou i te fa'aro'o ā te mitionare e ua 'āno'i i te ti'aturira'a ā te mā'ohi. Te ari'i Pōmare vahine IV, e 'ari'oi ho'i, e mamaia ato'a ia. Ua fa'ahopo rā o Armand Bruat ia na e ho'i mai i Pape'ete, mai Mo'orea mai, i reira pa'i o na i te horora'a nō te tāponi. E ua hina'aro ia ho'i o na i ni'a i tō na ti'ara'a ari'i vahine nō te tārima i te 'aihuarā'au farani.

I teie mahana, te rahira'a o te ta'ata tahiti, e 260 000 tātou, te 99%, e ti'aturi ia Ietu Tiritō. Te 1% e toe rā, e 'ari'oi, 'aita mātou e fa'ari'i ra, e fa'a'ite vau e ti'aturi vau i te atua tahitō o Ta'arua, 'Oro, te nu'u atua. Te perehū noa rā te nūna'a i raro i te fa'aterera'a ā te 'evaneria, mai te 19 nō mē 1819 i te papetitorā o Pōmare I. E i reira te ha'amatarā'a o te tute, te 'aufaura'a mē. Te parau nō te moni, te 'ā'āno, te rārahi noa atu ra te huru patura'a fare purera'a. E atua moni, e perehū te ta'ata i te atua o te moni. Te rōroara'a, te rahira'a te mau patura'a ā te atua moni. 'E'ere tā 'u parau i te fa'ahapara'a, e hi'opo'a-noa-ra'a.

Te 'ari'oi, e 'āfa'i noa i te o i tā na mau atua, e tīa'i i te mau tāpa'o. Te vai nei te tahi mau ta'ata e ti'a i ni'a i te ti'ara'a, mai ia Sunny Walker, i ni'a i te marae Fautau'a i uta. Ua pa'ari i roto i te nu'u tāma'i, e te fa'aro'o porotētani i pīha'i iho i tō na metua vahine, te rohiphe, o Ta'aria Walker.

Te tā'ura'a i te atua, e pi'ihia te hōhō atua. I te marae Tainoka i Fakarava, i mua i te ava Garua'e, i te Tuamotu nō to'o'ā o te rā. E 'āfa'ihia te o i ni'a i te marae nō te mau va'a nō Fafa'ite, i ni'a i te 'ōfa'i o tei tano 'ore nō teie pū marae. E tahu'a ha'avare, e tapura'a ha'amorira'a tano 'ore.

Nō te umu tī, e ha'apae vau i te mā'a, hou i te tupura'a o te 'ōro'a. E pūai te mana e roa'a mai. E 30 m i te ātea, ia tāpiri te ta'ata ia 'u, e hōtaratara vau, e tāpa'o ia, ia piri mai te ta'ata o tei 'ōpua ē haere mai e fārerei mai ia 'u e ani i te tahi 'ohipa. E ta'a mai ia 'u ē e haere mai te tahi e tauturu, e haere mai te tahi ē vāvahi. 'Aita te rahira'a o te ta'ata nō te Pū nō te hiro'a tumu e ha'amori i te atua tahitō.

Ua rau te tāpa'o i fā mai i roto i te terera'a i ni'a i te va'a Tahiti nui, 60 'ihitai o tei 'ite mata, e tae i te mahana ē pāpa'i, ē nene'i atu vau: te ma'o i pīha'i iho i te va'a; e piti 'ou'a i tātu'e noa i ni'a i te moana, e 'ārata'i mai ia mātou i te 'ihitai i ni'a i te pahī rā o Hawaiki nui I. Te 'ite, 'aita e faufa'a e tāpe'a, e ti'a ia hōro'a, 'eiaha 50%, ia hōro'a vau e mea hōro'a i te tā'āto'ara'a, a 'apo mai, e fa'a'ohipa rā, 'eiaha e fa'ata'oto, e mea faufa'a 'ore tāpe'a.

Tērā tā Raymond Umu, tā Monseigneur, tā Tamuera Ra'apoto, e tu'u mai i te uitie, tai'o, 'ehia 'āvae ta'ata i pa'apa'a. Ua tuatāpapa o Henri Hiro (rohiphe), Hubert Brémond (hāmani rā'au), Jacqui Drollet (Peretiteni nō te pupu poritita Ia mana te nūna'a) i te mana o te tahu'a umu tī. Ua fa'atupu vau i te umu tī i

Taputapuātea i te matahiti 2007 nō te tahi 'ōro'a ā te mau ari'i nō Pātītīfā. Te fa'aineine ra vau i te tahi umu tī nō te 'oire o 'Uturoa (Ra'iatea) nō te 6 nō tiurai 2012. E hōro'ahia vau i te 'ite nō te pū marae, te tātau, te umu tī.

40. *'E mea nāfea ia fa'atupu i te ha'amorira'a? Hēheu mai i te ha'a e te paraparau e ravehia ra.*

Maoti e vaivai o Teuira Henry, *Tahiti aux temps anciens*, nō te fa'a'ite i te tahi tuha'a. Nā teie 'ite ē 'ārata'i i tā'u ferurira'a. 'Aita 'ato'a e pāpū te mau mea ato'a i roto i te puta, te vai ra te hape i roto i te pāpā'ira'a. Hou i te tomora'a i ni'a i te marae, e ha'amata 'oe i te parauparau. E tano e haere i te po'ipo'i, avatea, ru'i e mea hi'o rā i te mārāma. E rave ia te rama 'ofe, ia mārāmārāma te nu'u atua. E tomo i roto i te uputa, ta'ita'i tā 'oe o: e rau miro, e ma'a tāpū i'a, e ma'a rau'ere, e a'a nō te 'ava mā'ohi, e mēi'a. E tuu i ni'a iho i te aho i te vāhi nō te mā'a. Tei reira te vaira'a o te nu'u atua. E 2 'aore ra e 3 m, e 'ōtohe rā, e mānava, e aroha i te mau atua ē noho nei i roto i teie aora'i. Ta'arua, Tāne, 'Oro...

« Mānava tuatini te mau atua, te atua 'Oro natihia mai e te mau atua 'āmui, tērā tini atua, mano atua ē pātuatini nei i teie pū fenua 'Ao'ao-marū (e i'oa fenua). Teie tō 'upu tahu'a i tō pū marae nei. Hō mai nō te tā'u ia 'oe e Te-tumu-nui nō te rahura'a o te ha'amorira'a. Teie te o tei te fatarau, fata 'ai'ai nō te pūō o te marae. Tumu 'aito e pu'e 'āvae i te ao ē reva, nānā mai tō mata, e aroha mai i tō 'upu-tahu'a nei. E tā'u atu nei au ia 'oe, hō mai nā i te turu, i te upo'oti'a, i te manuia, i te mau 'ihi mo'emo'e. E turu mai tō 'upu-tahu'a i tū mai ai i tō pū marae nei. Tērā te taime e ani hu'ahu'a i te 'ohipa o tā 'oe e hina'aro e ani : e 'ohipa i te tiripuna, e te ha'avā, pau roa, ia fa'aātea 'ē te mau mea pōiri ato'a. E oti pau roa, e ha'amaita'i ia. E ho'i fa'ahou mai iho ā ia: E te nu'u atua ē, Ta'arua, Tāne, 'Oro, natihia mai e te tā'ato'ara'a o te nu'u atua, tēnā tini, tēnā mano atua, te nā atu na, te nā atu na, te tā'u i te anira'a ā tō 'upu-tahu'a. Hō mai, e fa'atupu ia mānava tō te ra'i e tō te fenua. Noho mai ā i tō pū marae nei, noho mai ā. Tahiti'a mai, tahiti'a mai, tahiti'a mai i tā 'u niu. Mānava. 'Ūvini".

E oti tērā, e 'ōtohe marū noa mai ai e tae roa mai i vaho o te pū marae, 'eiaha e huri i te tua nō te fa'atura e tae roa atu i vāho. Hō'ē tērā nō te ravera'a o te ha'amorira'a.

Mai te mea nō 'oe te pū marae, e vai noa tērā ti'i, 'aita e fifi. Mai te mea e haere 'oe i te marae 'e'ere nō 'oe, e tā'u, e ani mā te muhumuhu noa, ia fa'ati'a 'oe e tomo i roto e tīa'i 'oe i te pahonora'a. Mai te mea e 'āpe'e 100 ta'ata nā muri ia 'oe, 'aita rātou e fa'aro'o i tā 'oe anira'a e muhumuhu noa.

E nehenehe e noho, e faito iti roa, 'afā hora i roto i te marae e tae atu, e faito rōroa, hō'ē ru'i tā'ato'a. E tau roa. Te peu ha'a-mori-ra'a, ua ha'api'i vau i tā'u tamaiti, ia 'Ari'oi. Te huru nō te 'ārataira'a, 'aita e tāui. 'Inaha, 'aita tō 'u e 'orometua, ua ha'api'i vau ia na, e nā nā e ha'api'i atu i te u'i i muri iho. E turu ato'a tō na metua vahine ia na. E piti ato'a ta'ata pa'ari, nā 'u i ha'api'i, e fēti'i. O Ta'i ato'a, ua ha'api'i, ua tāmau, 'aita rā rātou i fa'ahipa. E mā'itihia te mārāma ē tano nō te haere i te marae. O Laurent Purotu, o Pierre Chime, e hoa noa, ua 'ite ato'a i te huru o te ravera'a o te tātau mā'ohi. E mea tūpa'i. E mea 'āravahi rāua.

41. *E mea nāfea ia fa'anaho i te tama'i i te tau tahitō?*

Te ta'o e mea 'āpapa maita'i. Te viri: *la rangée de soldats*. E tano ia 'āfai mai te mau pīahi nō te fare tuatoru nō porinetia farāni (U.P.F.) i te tahi hōho'a nō tā rātou ha'apapa, mā'imira'a tū'ite.

E mea faufa'a te tahu'a. E mea rave 'ōro'a te tāma'i. 'Āfa'ihia te puera'a ve'a ē fa'aara ātea i te ari'i : I tērā mārāma, e tupu te 'arora'a, teie te tumu : e fa'aterera'a 'ino, te harura'a i te fenua... E fa'ari'i noa te 'ārere, e fa'atae te ari'i i tā nā pāhonora'a:

te ari'i: " 'Aita vau e tū i tā 'oe mau parau, -'E'ere rā i te mārāmārāma ē tano, e hōro'a atu vau i te mārāmārāma nō te ha'amata i te tāma'i."

E uiui te fēiā mana: " 'Aita ānei nehenehe ē 'imi i te rāve'a 'eiaha ia tupu te tāma'i?"

te ari'i: "I tērā mārāma, e fārerei ia tāua i ni'a i te tahuā nō Te-'aha-roa, i ni'a i te fenua e te hiva ('aito) e te huirā'atira e 'āparau ai, 'eiaha te tāma'i ia tupu."

Ei hi'ora'a: Hō'ē pae, o te ari'i o Te-'aha-roa, e hō'ē pae o te ari'i nō Mano-tahi. E paraparau mātutu 'eiaha te tāma'i ia tupu. Ia manuia, ua hau roa atu ia i te maita'i. E 'aore ra e fa'atupu iho ā ia te tāma'i. E vai ara tō Mano-tahi te ara (te tīa'i) i ni'a i te moana. 'Aita e papu tō Mano-tahi e tae mai te fa'ehau nā te ara, nā uta, aore ra nā tai. Te vai ra te tahu'a 'arora'a, 'e'ere i te mau vāhi ato'a te tāma'i. E piti huru va'a tau'ati ē fano i Te-'aha-roa i te pae hitia'a-o-te-rā. E piti mano (2000) fa'ehau nō te tāma'i ē fano i Te-'aha-roa tīpae i ni'a i te fenua ē haere i te tahu'a 'arora'a. E tīa'i iho ā tō Te-'aha-roa. E rautī tāma'i tō Mano-tahi, e pehepehe rātou nā roto i te ta'o. E rautī ato'a tō Te-'aha-roa. Ia marua'o, e ha'amata te tāma'i : 'Ōmore,

'aero fai, pāroru, 'ahu tāma'i nō te pāroru i te upo'o, te 'ouma e te tua. E āpapa tā tō Te-'aha-roa e tā tō Mano-tahi, e mau tāne ana'e. E mea varavara te vahine ē haere i ni'a i te tahu'a tāma'i. I te viri mātāmua, e tonohia te fa'ehau 'aravihi nō te tūpa'i i te ta'ata i te 'ōmore, tūpa'i ta'ata, 'aero fai, ma'a e te 'ōfa'i, te pa'eho (2m) : E tārou mai te hiva i te ta'ata, e mea 'oi te niho ma'o o te pa'eho nō te tāpū i te 'arapo'a, te rima. E piti huru 'ōmore: hō'ē e mea poto (1,8m), e ta'o, hāmanihia i te rā'au toa ('aito) 'aore ra mara. Te piti o te 'ōmore, e mea roa a'e (3m), e mea tāpe'a nō te fa'aū. I te mau taime, e ha'api'ipi'ihia te fa'ehau nāfea ia fa'aū. Te vai ato'a ra te tā (massue).

Te vai ra te taime i ni'a i te tahu'a, e 'ōtohe hō'ē pae i muri, e a'ua'u ia te mea pūai i te pā'eho. Te 'aero fai, e nehenehe ē ha'aputa 'aore ra e pīhara i te 'iri e te uaua. E mea tū'ino roa te tino. E mea tāparahi ha'apohe. E hope ia parau te ari'i : "A fa'aea!". E horo ia te tahi fa'ehau i uta. E ri'ari'a ato'a te vahine, te rū'au, te tamari'i, e tia'i noa rārou i roto i te pūhāpara'a, tei te huru, e mea tāparahi pau roa e mea tūtu'ihia te mau fare.

Te ari'i vahine o te nu'u i pau, e vai iho nō te ari'i i manuia. Tei te vahine te parau nō te ora 'aore ra nō te mate. E riro pau roa ia, te marae e tō te ari'i vahine faufa'a. I ni'a i te miti, e fa'aū ia te va'a. Te vai ra te mau hōho'a ā Hodges (i 'āpe'e mai ia Cook) E ta'a 'ē te tātaura'a hō'ē ta'ata hō'ē ta'ata, i te tāma'i e ū tērā nu'u e tērā nu'u. I te tāma'i i Māhā'ena, e mea 'ite te mā'ohi i te tāma'i i roto i te uru rā'au.

42. *Ua 'ite ānei 'oe i te tahi mau taiha'a tahitō: 'āfata hunara'a ma'i, to'o, ti'i, unu, va'a, to'i, penu, parau tupuna, ...? pā, marae...? Tei hea?*

Te 'āfata hunara'a ma'i:

Te vai ra hō'ē nō roto mai i te hō'ē ana, i Pāpara. E e 'āfata 'uru, 80 x 30 tm, e tāpo'i ferohia i te nape. E i roto, e ivi ta'ata potopoto, e ivi rōroa, e uru pani, 'aita e tapa, e huruhuru manu, ua pē ānei?, ua 'amuhia ānei ē te 'iore? Nā Manu Otcenacek, te mūto'i nō Pāpara i 'āfa'i mai i te S.C.P. i Puna'auia, 'eiaha ia mo'e e fa'aherehere e nehenehe paha e hi'opo'a e 'imi 'eaha te matahiti.

Te to'o:

Te taiha'a aita ā vau i 'ite, e to'o. E hina'aro vau e ite i te to'o, hīhī-varua-'ino. Te vai nei hō'ē i Puna'auia, Tuatau, hō'ē i Papeari, hō'ē i Papeno'o, e hīhī-varua-'ino Te-nā-ni'a. 'Aita vau i 'ite. 'Aita e māhuta fa'ahou ra. Te vai nei hō'ē i Ti'arei i te peho Fa'a-uru-ma'i. 'Aita ā vau i 'ite i te māhutara'a. O Jean Juventin tei 'ite mai tātahi i te māhutara'a, e fa'a'ohu e ho'i fa'ahou i roto i te peho. 'Eaha pa'i o na e 'ama e māhuta ai? E mea nāfea teie 'ohipa? Te vai ato'a ra te to'o mata (taura nape), nō te papa i te papara'a tupuna. Te vai ato'a ra te to'o nō te pū marae. Te vai ato'a ra te to'o, e rā'au nō te tūra'i i te va'a i roto i te miti i te mau vāhi pāpa'u, e te no'o nō te painara'a i te pa'epa'e i roto i te 'ānavai.

Te ti'i:

I te 'anotau, e hāmanihia te atua i roto i te tahi mau rā'au: e pua, mara, toa, tāmanu, tou, ahi, 'aore ra i roto i te 'ōfa'i, te pu'a. Te vai ra te 'aivāna'a nō te hāmani i te ti'i. Nā te tane iho ā e hāmani. Te atua o Ta'ere. E taraihia hō'ē rā'au ei 'ōti'a fenua ānei, e ti'i ānei nō te hō'ē atua, o Ta'aroa, Tāne, 'Oro, e raverahi mau atua, nō te pū marae o te 'ōpū fēti'i, e marae tupuna ānei, e marae mata'eina'a ānei, e marae ari'i ānei.

E fa'ahopu i te pape, i te miti. E hume i tō na maro, e fa'a'una'una, e taumi, e huruhuru manu. E tu'u te tahu'a i te mana i roto i teie ti'i. E mana maita'i ānei, e mana 'ino ānei, parauhia e 'ōrou (*sorcellerie*).

Te vai ra te tiri'a-pera, e 'āpo'o i roto i te fenua nō te fa'aru'e i te taiha'a i fa'a-noa-hia. E ravehia te mau taiha'a ē hinaaro e fa'a'ore, e mea tūtu'ihia e mea tu'uhia i roto i te tiri'a-pera. E hamanihia te ti'i 'āpī, e hiopo'ahia e pūai ānei te mana nō te ti'i 'āpī e 'āfa'ihia i te pū marae. Te mau tahu'a, e haere ato'a mai rārou nō te fa'atupu i te 'ōro'a, e ha'amana i te ti'i.

Ua 'āifaite te teitei o te ti'i rā'au e te ti'i 'ōfa'i. I te rahira'a o te taime, 10-80 tm te ti'i 'ōfa'i 'aore ra pu'a, 10-300 tm te ti'i rā'au. Te ti'i i te Fenua 'enana, e pu'a, e rā'au, e a'a e 3 m i te teitei.

Te unu:

'Aita vau i 'ite. Penei a'e nō te roara'a o te tau, ua 'afāfā, ua pē, ua ravehia...

Te va'a:

Te tino va'a tahitō, nō te fenua ia Vai-tō-ti'a e Fa'a-ara-hia i Huahine, nō roto mai i te vari, e ua 'āfa'ihia mai i te Fare-ia-manaha (M.T.I.). I Papeno'o, e vāhi taraira'a va'a i tātahi. E fare va'a paha tō reira i te mātāmua, nā te tōmite fenua ē fa'a'ite mai. 'Aita ā i oti te tuātāpapara'a tei hea te vaira'a o te fare arioi, te fare va'a, i ni'a i te tā'ato'ara'a o Tahiti... Nā 'u iho i 'aufau te mau tōmite i roa'a mai, 'e'ere nā te Pū.

Te to'i, te penu:

E mea rahi. E te hape ā te ta'ata tahiti, e tāponi. Teie te tahi fa'arara'a: 'Eiaha e tāpe'a e tāponi i te puta tupuna. Fa'ahe'e pa'i i ni'a i te tama, 'eiaha ra ia mau. Te vai ra tei 'ēiaha, tei mo'e. 'Ehia i roa'a ia Keneti Emory, nā tātou ho'i teie faufa'a.

Te pā:

I Papeno'o, te vai ra te pā nō Tuauru. Te vai ato'a ra te pā nō Tāpahi (i te 'outu) e te vai noa mai ra ā. Ua hina'aro o Joseph-Armand Bruat e fa'amou roa i tērā pā, 'aita ra i manuia. Ua pūpuhi te pāhi 'atimarara manuā Phaëton i ni'a i te mou'a nō Papeno'o. Ua horo te ta'ata tahiti i ni'a i te mou'a, 'inaha, ua rau te mau 'e'a iti, arati'a nō ni'a, e haerera'a mātarō maita'i ō te mata'eina'a. E nānā noa mai ē, po'ipo'i a'e, 'aita e manuā fa'ahou. Ua hāmani o Bruat i te mēnema nō te fa'ehau farāni i pohe i roto i teie tāmā'ira'a.

Te pā nō Hi'ura'i, 'aita i 'itehia, te aura'a, ua vāvahihia e teie popa'ā Bruat, 'e'ene nā te mā'ohi e vāvahi tā na i patu. Te pā-uri-'ae-ahu i Papeno'o, te vai noa ra ā. Te pā o Māvete i Ti'arei e piri i te 'ānavai nō Ara-ahoaho i ni'a i te tua'āivi e haere i uta roa. Ua huanane te tupua'i mou'a e patuhia i ni'a iho hō'ē fa'aharurura'a e 3m i te teitei nā R.F.O. i ni'a i te fenua 'Ōutu-ta'i-ā-manu, e mea ti'a a'e ra te i'oa Tai-amano. 'Aita i 'itehia te pā. Penei a'e, ua vāvahihia.

E pā tō Taravao, i riro ei fare ari'i nō Pōmare. E pā o tei riro ei Fort Collet i Tāmanu, i Puna'auia. Te pā o Rupe i riro ai Fort Fachoda, i Fautau'a, mā te 'ore i pūpuhi i te 'ōfa'i pūpuhi nō te mea nā te ta'ata tahiti o Ma'iroto tō na i'oa i 'āfa'i mai i te fa'ehau farāni nā uta mai. 'Aita vau i haere i te reira vāhi. E ho'o-'āi'a tērā ta'ata. Ua 'aufau-noa-hia o na ē te hau farāni i te roara'a ō tō na ora. Ua fārerei vau i tō na mau mo'otua nō Makemo.

I te rahira'a ō te taime, te pā, e patu, e 'āpapara'a 'ōfa'i e i tērā tau penei a'e, e pou rā'au ato'a, e rapa-maha. I roto i te mā'imira'a 'ihipapa, e 'itehia te 'āpo'o ō te pou rā'au. I te Tuamotu, e ara i raro i te miti nō te horo ia ne'e mai te nu'u, e 'au i raro i te miti nō te haere ē tāponi e 7 'aore ra e 8m i raro, e ana i roto i te feo. Ei reira, e mea hutu te ta'ata i te mata'i. E tī'a'i hō'ē pō, e ho'i mai.

Te marae:

E tano ia tātara hu'ahu'a e hāmani pau roa, fa'ati'a fa'ahou, i te marae Ta'ata nō te mea nā te Pū i teie nei ē fa'atere. Tā tātou, e patepate noa. E tano ia tanu fa'ahou i te mau tumu rā'au mo'a. Ua topa te repo i te pae Pāpara. Ua hina'aro o Henri Marchesi e hāmani mai tā na i hina'aro, 'aita o na i fa'ari'i i tā 'u mau 'ōpuara'a, e tāmā'i māua. Ua hāmani vau hō'ē tapura ha'a-māu'a-ra'a ha'a-maita'i-ra'a, ua anī vau e 30 mirioni nō te fa'anaho i te fare haumiti, 'ari'oi, tātau, tahu'a rurura'a, inura'a 'ava,... e tanu i te miro, pua, mara, toa, tāmanu, tou, ahi, e tu'u i te 'autī, te 'auri pape, te vaira'a pere'o'o, te pārahira'a, te uira, te mori tūrāma, e 5 e 6 'āva'e, e 5 mirioni i te matahiti. E 'aita teie 'ōpuara'a i manuia, e maemae vau. E tu'uhia ia te moni i roto ia 'Ārahurahu, e marae ha'avare ho'i. Tō na 'ā'ai: e piti 'aito i tāputō noa i te mau mahana i te 'ōti'a ō te mata'eina'a Mano-tahi (Puna'auia) e Mano-rua (Pā'ea). I te hō'ē mahana, i te upo'o-ti'a-ra'a ō te tahi, tu'uhia tei pau i roto i te umu, e, i te tapera'a mahana, i te tātarara'a ō te umu, ua riro ia te tino ō taua 'aito ra ei 'ārahu. Ua 'ite vau nāfea ia tātara, pāpa'i i te mau hōho'a, e hāmani fa'ahou i te marae. Paul Niva, Léonard nō 'Ua-pou e Hinanui Cauchois, e ha'api'ipi'i rātou e 3 'āva'e te maoro i marae Tupauruuru nā muri mai ia 'u. E tanu i te tumu mara. Te marae 30 x 12 m, te patu 23 m. Hō'ē hepetoma, nā māua Léonard, nō te fa'aoti i te hōho'a ō rāpae e ō roto, 'aita tā rāua i oti. E fare tārahu pau roa tā tātou i 'Afare'aitu, vahine tūtū i tā tātou mā'a. Ua fa'aea o Hinanui i tō na fēti'i i Papeto'ai, nō te mea e hina'aro o na i te piha e nehenehe e tāmāu tāviri e 'aita o na e hina'aro e fa'aara i te hora 5 e te 'afā. 'Aita o na i fa'ari'i mai te tura ō te rave 'ohipa ō te tāta'ira'a marae. E taere o na i te po'ipo'i, e ri'ari'a o na i te naonao, 'aita o na e au i te mā'a rave 'ohipa. Ua haere mai o Joseph Tchong e fāfā i te huru ō te 'ohipa. I te hōpe'a hepetoma, ua fa'a'ite o Hinanui i te marae mā te parau ē nā na e 'ārata'i i te 'ohipa tāta'ira'a. I muri mai, ua tai'o vau i roto i te ve'a, Marae Vaiara'i nō Ra'iātea, ua vāvahihia, tei reira rā o Paul Niva, 'aita o na i pāto'i. Ua ha'api'i vau nā muri ia Garanger. E 'ape noa te ta'ata nō te 'ihi papa (S.C.P.) ia 'u, 'aita rātou e fa'aara mai ia 'u ia haere ana'e i ni'a i te vāhi 'ohipara'a. I te tahi taime, e rave au i te 'ohipa i te hōpe'a hepetoma mā te 'ore e tāpa'o, e fa'aara rā vau ia Teddy (paoti ō te S.C.P.).

43. Ua 'ite ānei 'oe i te tahi mau vāhi fa'ahiahia, tu'iro'o: ana, rua i'a, rua mata'i, puna pape, tāpa'o i roto i te 'ōfa'i, i te repo...

'Aita e hope, e puta ta'ato'a.

* ana Piro : I Papeno'o, i roto i te fa'a rahi, te vai ra te ana Piro, e i'oa i mau mai nō te hau'a piropiro ō te tino pohe i vai-iho-hia i roto. Ua rave-'ino-hia te ivi i te 'ōfa'i. E pao ta'ata tō reira. E ma'iha te ivi tupuna i te herura'a ō te fenua ē te pua'a 'ōviri, 'aore ra i te pape ia pu'e, ia pūai te vero.

* ana ō Heva: i roto i te fa'a rahi, e puhapara'a ia ua.

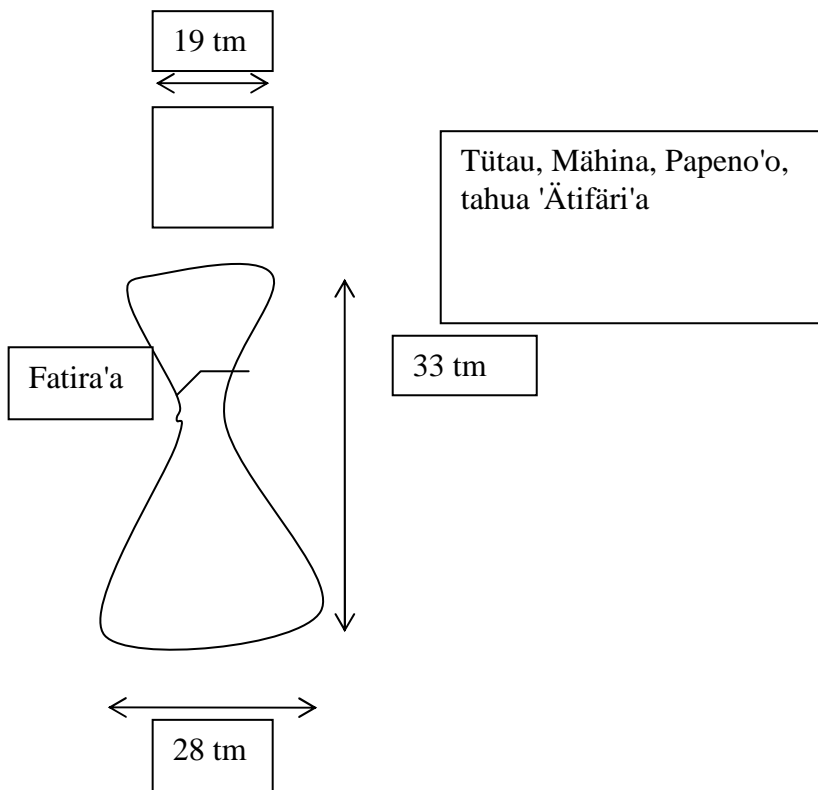
* ana Pūto'a : Te vai ra te ana Pūto'a (1995), i tō mātou haerera'a Michel Orliac, Ruddy e o vau; ua heruhia e K. Emory e 2 m i te hōhonu.

* unu : Te vai ra te unu i roto i tera ana Pūto'a. Nā Michel Orliac i fa'a-rave-hia i te hi'opo'ara'a 'ārahu 14, i roa'a mai te matahiti ō te rā'au, e 'uru: matahiti 1300 ia.

- * ana Pu'a : E ana Pu'a i roto ia Vai-navenave, i Papeno'o.
- * ana Fare-hape : E ana Fare-hape, i Fare-hape.
- * I Puna'auia, e ana i Te-maru-ata (SCP/Belona Mou, Henri Marchesi)
- * ana o Vai-pō-(uri)iri i Te-ahu-upo'o
- * ana Eō, i Rurutū,
- * ana o Hina, i Rurutū.
- * ana Pī i te 'ōti'a o Tiarei e o Māhā'ena. 'Aita fa'ahou i teie mahana nō te hāmanira'a o te pōrōmu i te matahiti 2010.
- * ana i Tautira, i uta, i Vai-tāpīha'a.
- * ana i Fa'aone.
- * ana i Pāpara i roa'a mai te 'āfata-huna-ma'i.
- * rua i'a : 'Aita e mata'eina'a 'aita tō na e rua i'a. Papeno'o, Ti'arei, Maha'ena, tērā te tuha'a ia 'aita e a'au e haere mai te pahī, aita e patu. E a'au-piri-fenua. E vai ra te tahi 'āpo'o i roto i te a'au, e puna i'a. Ua raverahi te huru i'a: pūharehare, tarao, moi, fa'iā, fe'e, maito, pa'uara, 'ōura-miti, pa'apa'a, mā'oa, pāhua (e mea iti roa, ua mou). E tano ia fa'a-aere-fa'ahou, e fa'a'amu fa'ahou i teie mā'a. Ua tāmata o Fa'aā e fa'aho'i i te huero pahua. Ua ho'i mai e, e 5 matahiti i muri iho, ua pau fa'ahou. E tano ia tu'u i te tapu. E fa'atupu i te 'ōro'a. E te 'utu'a, e pohe te ta'ata e vāvāhi i te tapu, e 3 mahana i muri mai i te fatira'a ture. Hō'ē tērā rave'a ē fa'aho'i i te mau tāpa'o. Noa atu 'o vai, e vahine ... Nā te ari'i e ha'a-tāparahi-ha'apohe i te ta'ata e fati i te ture. Ua pohe o Terehē i te tuna. E tupu fa'ahou, noa atu nō te tau tahito teie 'ā'ai. Tō Mo'orea, ua mau te P.G.E.M. (fa'anahora'a 'atu'atura'a o te tairoto). Ia fa'a-tura-hia rā, e tano ia fa'a-'utu'a-hia. 'Aita te ta'ata 'ona e ri'ari'a i te utu'a e 3 000 f-5000 f. Te vai ra te tahi mau 'ona, 'aita rātou e tāu'a. Te tapu rā... E tano ia tu'u te tōmite hi'opo'a. Ua vai-iho-hia te 'ite ē te tupuna. E mea fa'ahiti i roto i te tōmite, te rua i'a: 'āture, 'auhupu, tohorā, pupu... 'E'ita te rahiraa o te nu'u ē 'ite i te vaira'a o te i'oa. 'Eiaha e tu'u i te i'oa 'āpī (B, W...). E tano ē ha'api'i fa'ahou i te i'oa tahitō. 'Eiaha e fiu i te ha'api'i i te mau tāpa'o : e 'āivi, tupua'i mou'a, rua i'a...
- O 'Oro-peru te i'oa fenua i raro i te hōtērā Méridien. E mau fenua ā te ari'i i te tau tahitō, pi'ihia Ari'iti'a. E tano a'e ia pi'ihia te 'ōutu Nu'uroa ia Pointe des pêcheurs. Te hape ā te 'oire, te tāmaura'a i te pou haeha'a e te hōro'ara'a-i'oa-ta'ata i te mau pōrōmu na'ina'i i roto i te tuha'a 'oire. E moni fa'aru'e! 'Āhani e mea rave 'āmui te 'ohipa, hō'ē noa ia ravera'a. E tano ia fa'a-teitei-hia atu te pou e te 'iri-'ioa-porōmu i ni'a atu, 'eiaha ia raea'e i te taure'are'a ē tū'ino i te peini pāmu ti'a 'ore.
- * rua mata'i (pāhonohia i te uira'a 34)
- * puna pape (pāhonohia i te uira'a 32)
- * 'ōfa'i nana'o : Te vai nei te taibe ā te Fare-tauhiti-nui: Nā maeha'a nō Tipaerui; ua 'āfa'ihia i Nu'uroa i te Fare-ia-manaha hō'ē tāpa'o i ni'a i te 'ōfa'i. Te vai ra te tahi mau taipē i ni'a i te 'ōfa'i i Papeno'o i Fare-hape. Te vai ato'a ra hō'ē tāpa'o i roto i te 'ōfa'i i te fare 'oire tahitō nō 'Ārue, i uta, puna vai e hiti mai te parau o na manu 'ura. Te vai ra hō'ē tāpa'o i te fenua 'Aihere, fa'a'itehia i roto i te puta B.S.E.O.. E ari'i, tō na fau, tō na taumi. 'Aita rā vau e 'ite 'eaha te huru i teie nei ? Te vai ra iho ā te tahi mau ta'ata ma'ama'a o te rave i te 'ōfa'i e tūpa'ipa'i nā ni'a iho. 'Āhāni o vau tō reira, e nā 'ō atu vau ia na " 'Ananahi po'ipo'i ua 'oru ia tō 'oe rima." 'Eaha ia huru?, ia haere tērā ta'ata i roto i te 'oire, 'aita o na e parau a'e nō te i'oa o te Général de Gaulle? Ua tātarahia te i'oa Général de Gaulle, e ua tano, te vai ra tā tātou iho mau 'aito. Te āroa Bruat, ua tu'uhia Pouvana'a ā 'O'opā. Ua tano. Mahana park, ua ha'apotohia mai te 'ōti'a i rōpū ia Puna'auia e Pā'ea. Nō te aha 'aita o Farani e fa'atura i te parau ā te tōmite? E tērā mau i'oa Lotus, Taina, 'eaha 'aita e nehenehe e fa'aho'i te i'oa o te 'ānavai, te tuha'a 'oire tahitō? 'Orohiti, Rua-ma'o,... e ti'a ia fa'aho'i te i'oa tumu.
- E tano ia tāui te mau i'oa porōmu, āroa. Nā te oire Puna'auia i fa'atopa i Te āroa o Puna ē haere, mai te 'ōtu'e 'Ōutu-maoro e haere roa i Pape-hue (i pīha'i iho i te marae Ta'ata).
- * 'Ōfa'i nāna'o : E honu i te pae porōmu, i tai, e mahora.
- I roto i te oire Puna'auia, te vai ra te mau vāhi pi'ihia Lotus, Marina Taina e tano ia fa'aho'i te i'oa o tērā tuha'a e tērā tuha'a i roto i te mata'eina'a. O Vai-po'opo'o (te vāhi ho'ora'a tiare i pīha'i iho i te fare 'oire), i tātahi, o 'Orohiti, o Rua ma'o, e tuha'a, e 'ioa tumu.
- * Te 'ōfa'i-'āpo'opo'o : E tu'uhia i te ti'a'iri papahia i te rā'au tei te huru 15 tm i te hōhonu, e ravehia te penu e o, e tano. E tu'u te 'ū i roto nō te peini i te tapa. 'E'ene i te mea ātea o te vāhi tutura'a ha'a (tapa).
- * Te 'ōfa'i 'ōti'a, e pāutuutu maita'i, nō te fa'ata'a i te mata'eina'a. E 'ōfa'i e patu i te 'ōti'a i rōpū ia Fa'a'a e Puna'auia. E aura'a tō te reira mau 'ōfa'i. E i'oa tō rātou.
- * Te vai ra te 'ōfa'i tihī, e o nō te hāmanira'a fare, e riro roa atu ra ei peu popa'ā, e mo'e tā'āto'a atu te mau tāpa'o.

- * Vai-pū-ari'i : E tāpa'o i roto i te repo o Vai-pū-ari'i, e puna pape, i mua noa mai i te Fare-ia-manaha.
- * Vari-paruparu : Te vai nei i Puna'auia, i Pa'ea. Ua fa'a'i ra i teie nei i te 'ōfa'i. E mau vāhi vari e paremō te ta'ata i roto, e parauhia ē e vari-paruparu. 'Aita te papa e roa'a. Ia tupu te 'ati rahi i roto i te natura, e pohe te ta'ata, ua 'ite rā te 'animara, e 'ape rātou i te pohe. E tāpiri te 'ōtaha, te paraoa, te tohorā i te fenua, e horo te 'ūrī i uta. J.-A. Bruat, ua hāpono o na e 3 manuā. Ua hāmani ra te ta'ata tahiti hō'ē 'āpo'o e 2 tm te roa, e tāpo'ipo'i i te nī'au. Ua topa te fa'ehau farani i roto i te vari-paruparu, e herepata ā te ta'ata Tahiti nō Māhina. Ua fa'a'i tērā mau vāhi. [Te vai ra hō'ē vāhi i Tema'e, ua topa te pere'o'o hivi i roto.]
- * 'āpo'o vai horo i raro i te fenua: I Ra'iātea, o Aveaveari'i, e 'āpo'o i roto i te mou'a. E tāora 'oe i te ha'ari i roto i tērā 'āpo'o nā roto, e maiha mai o na i tātahi 'aita tō na e puru ha'ari fa'ahou. E mea fa'aherehere nā te ari'i tērā 'āpo'o. E tu'u ana'e i te tapa, i te maro nō te 'ohipa rava'ai, nō te 'arora'a, e tu'u i roto, e ma'iha o na i tai, ua mā. Ia tu'u i te 'ōfa'i e tū'ino ia teie 'āpo'o. Nā tātou iho e tū'ino tā tātou iho.
- * Tāpa'o : Te vai ra te tapua'e 'āvae o Māui i Vaira'ō, hō'ē i pīha'i i te mato, hō'ē i tātahi, i ni'a i te a'au.
- * Tāpa'o : Te vai ra te tapua'e 'āvae o Pai i pātia ia Rū-fau-tumu mai te 'ōtu'e o Tāta'a e o tei puta ia Mou'a puta i Mo'orea. Tei tātahi noa i te 'ōtu'e (Intercontinental) Beachcomber i raro a'e i te hi'u o Tāta'a, e mea hītātara.
- * Tāpa'o : E 'ōfa'i ora e e 'ōfa'i pohe nō Tāta'a, 'aita vau i 'ite. E parauhia e vāhi ei reira te vaerua e tau ai i ni'a, e māhuta atu ai i Rōtu'i e haere roa i Temehani i Ra'iātea. Pene'i a'e, i ni'a i te tua'āivi e vai noa paha te marae nō te mau tahu'a miri, te pa'epa'e fare tūpapa'u e te nohora'a ā tēnā mau mau 'upu-tahu'a. E i tērā vahi, nō tupu noa te *acacia* rārahi, 15 tm i te me'ume'u. E nehenehe ānei te 'ihi papa o te S.C.P. e te ha'api'ira'a tuatahi CM2 e rave i te 'ohipa i ni'a i te hō'ē tā? E mara'a ānei tō te pīahi nō te ha'api'ira'a tuatoru e ha'apii i te 'ihi papa, e rave 'amui tātou i te 'ohipa, e tātara i te uru acacia, e ha'amata i te heru? Mai te mea e tāra'ira'a tino pohe, e pū marae, e 'āpo'o pou nō tērā a'e mau fare. 'Aita ā i 'itehia tērā mau 'ohipa 'oro'a hunara'a ma'i (*Rites funéraires*).
- * i'oa tuha'a miti: o 'Orohe.
- * i'oa tuha'a miti: o Te pou, tei roto o na i te fenua Pua-hāmama; te vai ra hō'ē tāpa'o i roto i te moana, e to'a pi'ihia Tupua'i.
- * 'ōfa'i tāparahira'a ta'ata i Papeno'o, i roto i te fa'a rahi. Te vai nei nō te mau piri i roto i te fenua ra Mata'i-ha'ia, e tuha'a 'āivī, e mau piri huru rau ā Te'ura vahine, i te tua o 'Auviri.
- * 'Ōfa'i tāora. I te mau matahiti 1985, ua tupu i Tema'e, Mo'orea. Nā vai i fa'atere? I Raro-mata'i, i te matahiti 1995, ua fa'aora fa'ahou ā te tāvana nō Taha'a, o Monil Tetuanui i te rava'ai tahitō, te tautai tāora. E 3 taime i te ravera'a. (E hi'o i te roro uira reini ā te Dépêche). E 7000 ta'ata i tae. 'Aita e tāvana i rave fa'ahou ai i teie. I te matahiti 2007, ua tupu fa'ahou i Maupiti nō te U.N.E.S.C.O., ua tāvirihia te hōho'a ē te SCP (Hiro Carue).
- * Tūtau : I roto i te parau *Hiro, le héros* (CPSH, 1995), e tāpa'o ā Hiro tō na tūtau. Pau roa te va'a e tūtau 'ōfa'i, 'aita e 'āuri, e fa'atano te teimaha i te huru o te va'a. E mau te va'a, 'aita e ha'uti. I te patura'a o tō 'u fare, i ni'a i te tahua 'Āti-fāri'a (fare o te metua) 'itehia mai hō'ē tūtau 'ōfa'i, ua fati rā te tara i ni'a, 'ōrapa maha, 18 x 18 tm, te 'ā'ano i raro e 28 tm, e 33 tm i te teitei.
- I ni'a i te rahira'a o te va'a e te pahī, e tūtau, noa atu e tautai i roto, e i'oa tō rātou.
- I teie mahana, 'aita e fa'a'ohipa fa'ahou. E 'aurī ē ravehia. Teie tūtau tā tātou, ia tāora i roto i te tai, 'aita o na e tāfifi i ni'a i te pū pu'a. Tā tātou, tei ni'a i te tara, 'aita o na e tāfifi. Ua rave ia te popa'ā e fa'ahōho'a te tūtau 'aurī mai tā te mā'ohi.
- *Hoe : E mea ta'a-ē te rapa hoe o Tahiti, Raromata'i, Tuha'apae, Tuamotu, Ma'areva, 'Enāna. E o ato'a te hoe i roto i te tātaura'a tū'aro nō Patitūfā i te matahiti 1988 (va'a hō'ē, piti, toru, ono, tau'ati i Ta'aone) i Europa e i te ao tā'āto'a. Ua tāuiui te parau rahura'a hoe. I te tau tahitō, e ravehia te pūrau haupapa (tē mea pa'ari roa a'e), tō na rō'ā (pūō) nō te hāmani i te hoe, nō te rava'ai 'aore ra nō te tere nā ni'a i te moana. Ua rave au i te 'oro'a fa'ainura'a nō taua va'a ra, e 40. Tei ia Tahiti te mau rē i tērā matahiti. I muri mai, ia tere tō tātou mau pupu ta'ata hoe va'a, i tērā patereia, i tērā fenua nō te fa'atupura'a i te hoera'a va'a nō te ao ta'ato'a nei, ua ta'ahi ri'i rātou i te parau nō te hīro'a. E ua 'itehia te paura'a o Tahiti i roto i taua mau tātaura'a ra o te ao nei. Ua riro i te tahi mau, 'ē. E mana'o fa'a'aitoito teie. I teie mahana, e fa'a-tū'ati te tahi mau 'apa'apa rā'au i te piri. Te vai ra te hoe va'a hō'ē, e toru, e ono, tau'ati. Ua fa'atupu vau i te fa'ainura'a va'a i Ta'aone e 40 va'a, hō'ē mahana hou i te tātaura'a. I te terera'a o te hoera'a va'a, ua tāhitihia te parau nō te hīro'a, e ua 'itehia te paura'a o tō Tahiti. E faufa'a rahi te fa'a'eta'etara'a tino 'āmui i te hīro'a. Hōro'a tō na vaerua, e ti'aturi i te 'ohipa i ravehia ra. 'E'ere i te mea 'ohie nō te mea te 99% o te ta'ata e teretiano. Ua 'ū'āna te parau nō te hoe, tō na hōho'a, 'e'ere i te hoe pūrau, e mea pū'oi'oihia e te vai nei te mea nāna'ohia, e pūpūhia ei o (pagaie cérémonielle) hanahana. 'Aita e nehenehe ē fa'ata'oto i te pū marae. I teie mahana e mea ho'ohia te hoe carbone 35 000 fcp.

44. 'Eaha te mau 'ihi ò te ta'ata nò teie fenua mou'a ò Tahiti?

1. *hā'une* : I teie mahana, te rima-'ī. Tērā faufa'a, nō roto i te hōhonu ò te tau : I te mātāmua, e hāmanihia te taumi, te fau, te mau fa'auna'una, te tapa, huruhuru manu, te pē'ue raufara, taiha'a ò te hō'ē nūna'a. E rave'a 'imira'a moni 'utuāfare i teie rā tau, e mea faufa'a nā te nūna'a e te ari'i. Ua 'ū'āna i teie mahana 'atiti'a a'e i Porinetia. Teie te tahi mau rā'au ē ravehia ē te rima-'ī : rau nī'au, rauoro, 'ie'ie (farapape), pae 'ore, 'ofe, pia, mautini, tō-'a'eho, mei'a, fē'ī, pūrau...

2. *tautai*: I pīha'i iho i te tuha'a nō te rima-'ī, te vai ra te 'ihi nō te rava'ai, hō'e pae nā roto, hō'ē pae nā tua. I roto i te mau herura'a, ua rau te matau pārau mā'oa, pahua, rā'au i 'itehia mai. E nō terā huru matau, tērā ia tō na i'a. E māramarama ta'a 'ē tō te fēiā rava'ai nō te hāmani i te matau. I tae mai te u'i popa'ā, te faito matau hamanihia atu i roto i te 'āuri tā te fēiā rava'ai ē fa'a'ohipa. Nō te rauraa hōho'a matau i he'e mai ai i teie tenetere, 'eiaha ra i roto i te pārau maori ra i roto i te 'āuri. I roto te tahi ta'amotu, vētahi mau tautai 'aore ra rava'ai, 'aita te matau 'āuri ē fa'a-'ohipa-hia na. E ravehia tā tātou matau tumu nō te fenua, e mā'oa, pahua e raverahi ana'e atu ā. Ei hi'ora'a, te fēiā rava'ai ē hī hōhonu i te 'uravena, e matau rā'au tō rātou. 'Aita e mātara fa'ahou i tō te i'a vaha. Nō te 'uravena, matau rā'au tō na.

2. *pehe* : E hīmene, tārava tahiti, raromatai, pa'umotu, tuha'apae (Rapa), rū'au, pāta'u, pā'ō'ā, fa'ateni, fa'atara, heva, anau, ru'āu Tahiti, ru'āu Rapa (e mea hutī pa'i tā rātou), rūau pa'umotu, heva (nā te ta'ata i mate), e rau noa atu ā.

Ua rau te pehe to'ere ('upa'upa): Tatākoto, Pā'ea, Pora, Tautira...

3. *hīmeme* : E hīvinau, nota, e rau noa atu ā. Ua rau ato'a te huru pupu hīmene (*chorale*).

4. *'ōrero*

5. *'ori* : te vai ra te mea tahito, te mea'āpī, i Tahiti, i te Tuamotu (hapa, haka), i te fenua 'enana, ma'areva, i Raromata'i. I Huahine e fa'a'ohipahia te punu faraoa marō ei to'ere nō te 'ōte'a mau. Te vai ra te 'ōte'a vahine, tāne, 'āmui. I Te-ao-tea-roa te vai ra te haka, i Vaihī te hula tahitō e te mea 'āpī.

6. *teata ora* : E fa'a'ite pau roa te 'ari'oi i te 'ohipa tano 'ore 'aore ra fa'a'ata tā te ari'i ē rave ra, e 'aita te ari'i ē nehenehe fa'a'utu'a. Ua rahu o Maco Tevane i te teata ora *Pāpā penu e Māmā Roro* i te matahiti 1970 i te Fare-tauhiti-nui. Te ta'ata i ha'uti, o Emile Otcenacek, te metua tāne ō Maco, rāua Gibson (te metua tāne ō Heimana). Ua pāpā'i o Henri Hiro i te teata ora *Ari'i Pā'ea vahine* (hīmene ā Heremoana Ma'ama'atuaiahutapu). Ua pāpā'i o John Ma'ira'i : Ta'aroa, Maro pūtōtō, Te manu tāne. Te 'ōpua ra e pāpā'i i te 'ā'ai ō 'Ōpūhara rāua Tāvī. 'Aore ā ra i fā mai nei ['oia, ua tupu rā i 2012].

7. *tarai ('ōfa'i, rā'au) i te ti'i, 'ūmete, 'ōfa'i tāora, tūtau, hoe...*

Te tahi mau rahu'a nana'o/tarai

Tunui Salmon	Tahiti	ti'i, 'ūmete	
Tihoti Guy	Vaihere, Mo'orea	ti'i	pu'a, 'ōfa'i
Laurent Purotū	CMA, Tahiti	ti'i	'ōfa'i
Tūnui Salmon	CMA, Tahiti	ti'i, 'ūmete, pahu	rā'au
	Rapa nui	ti'i, 'ūmete, pahu	
Mataita'i Tetuanui	MTI, Tahiti	ti'i	'ōfa'i, rā'au
Jean-Luc Depierre	Pic rouge, Tahiti	ti'i, 'ūmete, pahu	rā'au
Arthur 'Iriti	Fa'a'ā, Tahiti	pahu	rā'au
Tom Urima			
Maho (hōho'aTNTV 1973)	Maupiti	penu	
Mateau	Rurutū		pu'a
Hiro Ouwen	Puna'auia, Tahiti	ornements	rā'au, huruhuru, pārau, pupu, ivi, huero,...
Bataillard	Tupua'i		
Māpē	Papeto'ai, Mo'orea	va'a	rā'au
Ta'atira'a rima-'ī		ti'i, 'ūmete, pahu, penu, ta'o,...	

Te mau rā'au e ravehia: Marumarū, pūrau, ha'ari, tāmanu, miro, 'uru, falcatta, pispis, vī...

Te va'a rā'au taraihia, nō te haere rava'ai i roto i te roto, e mea monohia ē te va'a 'ūraina hāmanihia ē te hō'ē popa'ā, Bob Brossious, nō Papeto'ai, Mo'orea.

Hō'ē nūna'a ē hāmani noa nei i te va'a rā'au: te nūna'a nō Ra'ivavae. E rave rātou i te 'uru, vētahi tumu popa'ā. E fero i te nape, i te rei mua e muri e mea rōroa. E tāpe'a noa e tae roa i teie mahana (hōho'a R.F.O./Erick Monod, nov 2009).

8. *Terera'a nā ni'a i te moana*

X ō te tenetere : va'a nō Pāpara, Tahiti → Teatēaroa

XIII ō te tenetere : te mau va'a ravehia e Hiro (cf CPSH/Dany Carlson)

Hou i te XVIII ō te tenetere : te ari'i o Taihia, nō Puna'auia. Tō nā va'a : Taumata a Pirua.

Tiurai 1976, Hokule'a: Vaihi → Tahiti, Ti'arei

1985, Havaiki nui 1: Tahiti → Te-ao-tea-roa

1995, A fano ra: Tahiti → Havai'i

1995, Tahiti nui:

2010, Upo'o Tahiti: Tahiti → Palau

tiurai 2010 : Tahiti Nui Freedom, Tahiti → Taina (Hiria Ottino)

mē 2011 : te mau va'a Tāvaru, Tahiti → Fakarava → Nuku Hiva → Vaihi: E va'u va'a i te hāmatara'a, i topahia ai Tāvaru, e te i'oa ō te hō'ē, o Tai nui (i'oa te va'a nō Fa'a'ā i haere i Te-ao-tea-roa i te 'anotau), ō te ta'atira'a Fāfa'ite nō te ha'api'ipi'i i te 'ihitai tahitō ā te mā'ohi. Ua haere mai e 5 mai Te-ao-tea-roa → Fakarava, e piti mai Raroto'a → Tahiti. E taiha'a tā rātou: *compas, GPS, boussole*. Te 'ihitai, nā roto i te fanora'a ā Hiro (tenetere XIII), ā Ta'ihia. Tō na ti'ara'a o Te-'aru-nui-a-fa'atomo-a-va'a-a-Tū-te-ahu-ra'i-i-te-a'a-toro-nō-Puna'auia-nui-a-ta'i-ā-meho. E pi'ihia te ari'i mana nō Mano-tahi : Te-'tua-nui-ē-marua-i-te-ra'i (puta : *livre blanc de Puna'auia*, nene'ihia e te fare 'oire nō Puna'auia i te matahiti 2009).

I muri mai ia Hiro rāua Ta'ihia, ua rau te mau i'oa va'a hōro'ahia i roto i te 'ā'ai ō Rātā (Teuira Henry).

Hō'ē 'ihitai, o Tua Pittman, i ha'api'ipi'ihia i ni'a ia Hokule'a ē nāfea ia māta'ita'i i te fēti'a. Nā te ta'ata nō Mikoronetia i ha'api'i ia Thomson (vaihi maritē) o tei ha'api'i ia Tua.

'Aita e *GPS* i ni'a ia Tahiti nui i te matahiti 1995 ra. E ratio rā. 16 'ihitai e o vau tō ni'a.

9. *tāi'ara'a*

Ua rau te huru:

1. Te rava'ai tā pāreu i roto i te 'ānavai;
  2. Te here i te 'oura i te nī'au;
  3. Te here i te varo i te nī'au;
  4. Te here i te puhi i te tārou pūrau e te 'ōfa'i;
  5. Te rava'ai tā hora papua. Ua 'ōpani i teie tau. I roto i te 'ānavai e roa'a mai te nato. E nounou ra te mau i'a na'ina'i huru rau;
  6. Te tautai ha'ape'e;
  7. Te rava'ai tā tūpita i roto i te tairoto: e roa'a mau huru i'a: maito, tarao, pā'ati, tō'au, moi, pa'aihere, ume, puhi miti. E nounou ra te mau i'a na'ina'i huru rau;
  8. Te tautai hōhonu fa'ahoro i te 'ōfa'i;
  9. Te tautai i te 'upe'a (more) e te 'ōfa'i tautai;
  10. Te tautai i te 'ōfa'i tautai;
  11. Te tautai i te pūpuhi e te te'a 'āuri;
  12. Te hīra'a i te 'ā'ira e te matau mā'oa;
  13. Te pātiara'a rā'au, mā te ti'a-noa-ra'a ō te ta'ata;
  14. Te pātiara'a rā'au i te 'uravena, te mahimahi, te honu, te parāoa, te tohorā;
  15. Te māve. 'E'ere i te 'ānave, e taura rō'ā firihia;
  16. Te tautai i te ta'o tā'amuhia i te taura rō'ā;
  17. Te tautai i te 'irevae i te muriāvai, i tātahi;
  18. [Te tautai ma'o tā taura, i te Tuamotu e Tuha'apae];
  19. [Te tautai ma'o tā rā'au ē fa'ati'ahia i roto i te vaha ia hāmama te ma'o i te vaha];
  20. Te tautai rama. E ravehia te 'ōroe e te nī'au, ia maoro te ahi;
  21. Te tautai 'upe'a 'aore ra pātia i roto i te ha'apua 'ōfa'i (Huahine, Tuamotu). 'E'ere paha te ha'apua i'a ('au'a 'ōfa'i i te mea tahitō mau), penei a'e nā te mitionare popa'ā i ha'amao i te ha'apua e i te reira huru tautai.
  22. Te tautai ha'apua 'ānavai: e 'imi i te tahi 'āma'a iti ō te 'ānavai, e heru i te 'āpo'o, e paru i te 'oura, te nato, te puhi i te toe'a mā'a.
  23. E mea fa'aohipa te puna i'a (e 'ōfa'i). E mea tā'u i te atua, e 'āfa'i i te ō, e ha'apae i te mā'a, e fa'ahuri i te 'ōmi'i i uta. E hī e, ia rava'i te nūna'a i te i'a, e huri fa'ahou te 'ōmi'i i tua, 'eiaha te i'a ia māu'a.
- Te mau rave'a 'āpī ō te XX ō te tenetere:
24. *Long liner*, te 'ā'ira e te 'ānave matau rau hōhonu roa i ni'a i te mau pahī rava'ai rārahi ā te popa'ā.
  25. E tano ia pāto'i te hau nō Porinetia farāni, ia pāruruhia te moana, te mau roto, ia ha'avīhia i te ture. E mea rave rāhui 'aore ra *P.G.E.M.* (ture 'oire). 'Āhani e ha'amao fa'ahou i te rāhui, 'aita te ta'ata e 'ore ē fa'atura. I te mātāmua, ia fati te tapu, e pohe te ta'ata tō muri mai;
  26. Ua hāmami te tāpōnē i te matau mai tā te mā'ohi, nā roto rā i te 'āuri;
  27. Te pātiara'a 'āuri pupa toru/pae/hitu;
  28. Te pātiara'a 'āuri i te tohorā i ni'a i te pahī tohorā. O te Tuha'apae tei ha'api'i nā muri i te popa'ā;
  29. Te pātiara'a 'āuri mai roto mai i te poti mārara i te 'uravena, te mahimahi, te honu;
  30. Te tautai tā poito: Mai te 'oire Pou heva, e 200 m i te ātea, ia 'ite te ha'utira'a ō te poito. E tupa'ihia te ma'o, e tāpū i te mau tara, e tāra'i e marō, e fa'anaho nō te hāpono i te fenua tinitō nō te tihōpu. E rave-ato'a-hia te niho ma'o nō te hāmami i te fa'una'una. I te matahiti 1991, ua fārerei vau i te ta'ata rava'ai nō Makemo. Ua parau ē nehenehe hāhara i te hō'ē tāpū 'iri ma'o (30 x 100 tm), tāra'i i te mahana nō te hāmami i te pahu. E rave ato'a te ta'ata i te 'iri pua'atoro, pua'aniho;
  31. Te tautai rama i te morigaz, te mori tā uira.

E 'ā'ai ō Fātētē urua: E uruati i pa'ari i roto i te fa'a ō Papeno'o (cf Tearapō), e hamanihia te pape fāfaru, e ua pararī te 'ānavai, e ua tārava te i'a, e tuputupuā o na. E vai noa te 'ōfa'i ō te vāhi i reira o na i te pa'arira'a. E tae roa mai i teie mahana, e pā'uma te pū-harehare i roto i te 'ānavai i uta. E mea 'amu roa tō Papeno'o i te puhi, e mea 'aui i te ahimā'a e mea tunu tinitō. E fa'aha'amana'o i te 'ā'ai ō Hina e ō te puhi nō Vaihira.

10. *tāta'ura'a huru rau*

I te tau tahitō, ua rau te tātaura'a:

Te fa'atītī'auara'a va'a, te vai ra i te mātāmua i Fiti'i.

Ua peini e ua hēheu te hāmanira'a ō te va'a mā'ohi e Jean S. M. Neyret (*Pirogues océaniques : Tome I - Première Partie - Mélanésie*, Association des Amis des Musées de la Marine (Palais de Chaillot), Paris, 1974; *Pirogues océaniques : Tome II : Polynésie - Tome III : Micronésie - Tome IV : Indonésie - Tome V : Inde - Tome VI : Autres continents*, Association des Amis des Musées de la Marine (Palais de Chaillot), Paris, 1974, 2e éd. 2000).

I te matahiti 1769, ua 'ite mata o te tāpena peretāne Tūte (James Cook) i te rahira'a ō te va'a tāma'i i roto i te 'ō'ō'ā ō Matavai. I te matahiti 1887, ua hāmani-fa'ahou-hia te marae nō 'Ārahurahu i Pā'ea. E ua ha'amata te fa'atupura'a tā'uruua i te 14 nō tiurai. I reira te ha'amatarā'a ō te tātaura'a ō te hoera'a-va'a, te pātia fā, te amora'a 'ōfa'i.... E hīmenehia te pehe Marseillaise. I te matahiti 1984, te hīmene ā te hau fenua i tau'i ai: "Ua rau te 'oto ō te manu...". E fa'atupu te Fare ia manaha i te tahi mau tātaura'a, tū'aro mā'ohi i roto i te 'āua. Te vai ato'a ra te tahi i te 'outu Ra'iroa i Māhina.

Te pātia fā;

Te amora'a 'ōfa'i; E mea pūai te Tuha'apae. E tahua nō tērā tū'aro.

Te taputō tāne/vahine

Te moto tāne/vahine

Te ivi

Te 'uo, pā'uma

Te te'a

Te ma'a

Te 'arora'a i te ta'o, i te 'ōmore (mā te 'ore ē tā'ue)

Te tītira'ina, 'aumoa

Te rore

Te fa'a-tito-ra'a-moa. E tahua nō tērā tātaura'a i Papeno'o (cf Tearapō);

Te hōrue;

Te horora'a tupa, u'a

Te tātaura'a hā'unera'a

Te tātaura'a 'ōpa'a: e vāhi i te 'ōpahi, e tātara i tō na pūō i te pīta'a, tu'u i roto i te pūtē. E 'imira'a moni teie 'ohipa.

Te tātaura'a pūhā

Te horo

Te pi'imato. E va'u upu

Te a'ua'ura'a pua'a 'ōviri (fa'ati'ahia i roto i te 'ā'ai ō Rātā, T. Henry)

Te tātaura'a ō te fēiā fa'a'apu: tei ia vai ra te tari fē'i, te tī, te 'umara, te mautini...te mā'a rārahi roa a'e;

Te tātaura'a ō te rima 'ī: te hāmanira'a i te tīfaifai

Te tātaura'a tautai mā'ira i roto i te roto

Te tātaura'a 'āpī:

Te tūpī (toupie)

Te pāfa'ira'a 'ānani ('āfaihia mai teie mā'a hotu ē te peretāne) i Tāmanu (Puna'auia). E tītō rahi roa atu te tōtō i te 'ānani ē te mau 'aito. Te ta'ata e tae i tai mā te tōtō e mea toiaha roa, tei ia na te rē;

Te tautai pūpuhi i roto i te roto

Te tātaura'a tautai mā'ira i i tua i te pahī mātini

11. *parura'a i'a*

Ua tāmatahia te parura'a i'a e te tu'u-fa'a-hou-ra'a i te huero pahua i roto i te roto (2004, 'ōpuara'a ā te peretiteni ō te hau fenua Oscar Manutahi), i rōpū i te hōtērā Beachcomber e te taura'a manu-reva ō Fa'a'ā, 'aita rā i manuia. E tu'u i te tapu e ti'a ai.

E 'āpo'o, e puna i'a i te tahi mau mata'eina'a, e piri i te fenua i tahatai, e 'āpo'o 'ā'ahi ato'a i tua (cf Tearapō). Ua tāmata ato'a te popa'ā i te tu'u i te vāhi i paruhia ai te i'a (Dispositif de concentration de poisson). E haere te poti 'auhōpu i ni'a. Ia pāoa te fēiā rava'ai, ua 'ite ia ē ua huri te puna i uta.

Te vai ra te fa'a'amura'a ā te popa'ā (service de la pêche, IFREMER) i te Chanos chanos, te rori i te Tuamotu, te pāraha pē'ue, te poisson-lune, te puhi na'ina'i (hia'aihia e te tinitō e te tāpōnē) e te 'oura pape miti i Tautira.

12. *parura'a 'animara*

I Fa'a'a, te marae Te-fana-i-ahu-ra'i, nō Manouche mā teie tuha'a fenua. Nā māua Ruddy Tevivi (CPSH) i hāmani mai te hōho'a o Te-fana-i-ahu-ra'i e o te marae 'Āpata. Ua 'itehia i roto i teie mā'imira'a i te 'aua 'ōfa'i. I te mātāmua, e paruhia te 'ūrī, te pua'a i roto, 1 m i te teitei. Ua huri te marae ē Julien Fa'atauirā (Fare-'upa-rau) e o Pai (ta'ata hapa'o tino pohe i Māma'o), e ua tātatarā te tahi mau 'ōfa'i nō 'Āpata, ho'ohia nā te fare 'oire nō 'Ārue i haere mai ē ti'i . Nā Taro (ta'ata rave 'ohipa fare 'oire nō Fa'a'ā, ta'atira'a Ta'aretu) i fa'a-ti'a-fa'ahou mā te hi'opo'a-'ore i te hāmanira'a tahitō, ia au o Jacques Morohi.

I teie mahana, e fa'a-ture-hia te parura'a 'animara.

Mai te taera'a mai ā te popa'ā, ua 'āhia te fenua o te ta'ata tahiti; 'oia iho ā, ē te Caisse agricole des terres (totaiete nā mua a'e i te Socredo) i te matahiti 1875. 'Aita rā te ta'ata tahiti i hina'aro e haere e rave i te 'ohipa nā te popa'ā i roto i te fa'a'apu vāvai e te fa'a'apu 'animara (pua'a-toro) i te ārea o te tahua tu'aro Pater e te fare ha'api'ira'a Vai-tama (Pīra'e). Nā mua a'e, e uahu tahitō o Pare, e vāhi nō te mau va'a tau'ati. E 'aua pua'a-toro i Tautira, Taravao, i Mo'orea, i te fenua 'enāna, i Tupua'i, i Ra'iātea i 'Āvera, i ni'a i te mau fenua Neuffer.

13. *tanura'a mā'a*

E nūna'a pāfa'i mā'a tātou. Ma'a vāhi iti noa mā'a i tanuhia. I muri i te taera'a mai ā te popa'ā te mau fa'a'apu rārahi: mēi'a, taofe, cacao (totorā), vanira, ha'ari,... i te XVIII o te tenetere te ha'amatarā'a i te tanura'a fa'arāhi o te ufi, 'ūmara, tarua, 'ānani (Punaru'u), 'ānani popa'ā, tāporo, mēi'a, 'ūmara pūtētē, mā'a tupu, mā'a hotu tāporo, 'ānani... i te mission, e te vai atu ra...

E ha'apoupou rā vau ia Léon Litchlé i Ua-huka, e mea fa'ahia te uru rā'au huru rau tā na i tanu. Te vai ra te fa'a o Papeno'o. I te matahiti 1917, 22 tane vanira marō (fa'a'apu mā te tuto'o) i tanuhia i Papeno'o ē Teri'iero'oitera'i, e tāvana o tei fa'aitoito i te fa'a'apu i te fa'a'apu e te tautai. Ua hōro'a o na i te tahi matau pārau i te Fare ia manaha (M.T.I. nō te hī i te 'auhupu). Te 'utu'a nā te ta'ata i hara, i 'ēiā, 'aita o na e haere i te fare 'aurī, e fa'aea iō na ra, e haere e rave i te 'ohipa i roto i te mau fenua ā te 'oire tau pu'e mahana. E ti'a pa'i ta'ata. 'Aita e 'ūrī 'ōvere.

I te mau matahiti 1950, te rahira'a, e fa'a'apu merēni, vanira, 'anani, fē'i,... i ni'a i te fenua ā te ta'ata.

I te matahiti 1872, e 350 fenua i ho'ohia i roto i te ārea e 2 mahana, e te tārimara'a i te nōtera e 'ōpe'a, e ua riro tērā mau fenua Hatitioroi ā Teuira ia Tepano Jaussen tei ho'o ia L'abbé Rougier o tei ho'o i Monseigneur Roucat. E mea nāfea te rirora'a te fenua e 5 matahiti i te pohera'a o te ta'ata o tei 'ore i ho'o? Ua riri te tā'ato'ara'a o te ta'ata nō Papeno'o i haere mai i te putuputura'a huirā'atira ā te 'oire nō Papeno'o nō te mea e teretitiano rātou. Ua 'ēiā tērā mau fenua. Nō reira te ta'ata ē hina'aro e 'aitau i te fenua. 'Eiaha e fa'ahaere mai te mā'a nō te fenua 'ē. E mea au a'e te mā'a nō te 'āi'a. E 'orurehau iho ā tā 'u tamaiti nō te mea e hia'amu ona i te mā'a ā verā mā. E tano ia tanu i roto i te fa'a'apu mā te 'ore e fa'aohipa i te rā'au pā'amu popa'ā, te vai ra te rā'au tīnai manumanu e tano a'e, e'e're i te mea ta'ero.

14. *tanura'a tiare*

E tanu te tiare nō tō na no'ano'a: miri, 'ōpuhi, 'autī, nahe, tiare tahiti, pua, 'āvaro, re'a, maire,... E paraparau te ta'ata i te mau rā'au tupu. Ua ueue o Ta'arua i tō na tino, i riro mai nei tō na mau huruhuru ei mau rā'au tupu. Tā vai ato'a ra te 'ā'ai o te rahura'a ē fa'a'ite mai i te rirora'a o te mau tuha'a o te tino ta'ata ei mau rā'au tupu: te rata, māpē ei māpē,

E tanu ato'a te tiare nō te fa'a'una'una i te purotū, ruahine, 'aito. E rave'a nō te fa'ahina'aro.

I teie tau, te 29 nō mē, e 'ōro'a nā te mau metua vahine. E rave'a ho'i te reira nō te fa'aha'amau'a i te moni, e 'imira'a faufa'a.

15. *hāmanira'a fare mā'ohi*

E pehe tō Henri Hiro.

Ua he'e tātou i ni'a i te huru orara'a popa'ā. Ua rau te fā o te mau fare mā'ohi:

Fare ta'otora'a, moera'a

f. ahimā'a

f. tūtū

f. haumiti

f. tūpapa'u (nō te tino mate) ti'i

f. ia manaha

f. fa'ari'ira'a

f. 'upara'a

f. 'ari'oi (30 x 20m). E i'oa tō rātou. Te-rā-tore-re'a i Puna'auia, Te-ao-ē-reva i Papeno'o.

f. inura'a-ava

f. tātaura'a

puhapara'a: f. maire, 'ōpuhi, 'autī, 'ie'ie (fara pape), 'uru, nī'au ... Nō te hō'ē hepetoma i roto i te peho 'aore ra i te pae tātahi.

Ua rau te huru ō te hāmanira'a: haupape, pōte'e, menemene, taupe'e.

E tano ia fa'atupu fa'ahou hō'ē 'oire iti e tō na mau fare mā'ohi.

44. 16 *pāfa'ira'a*

Te mau mā'a: 'uru, vī, 'avota, lychee tapotapo (pomme cannelle) ramboutan, māfatu pua'atoro (coeur de boeuf)...

E piti rave'a nō te pāfa'ira'a: e pi'i, e tā'uma i ni'a i te tumu rā'au, 'ōfati ai i te mā'a, tāora i te ta'ata ō raro, nā na ē 'apo mai 'eiaha ia perehū, ia pēpē teie mā'a. e nehenehe e 'apo i tō na pu'e rima. E mea hau roa atu ra, e fa'a'ohipa i te pūtē pūhā 'aore ra faraoa nō te fa'ari'i marū mai i te mā'a. I te mātāmua, e fa'a'ohipa i te pē'ue fara.

Te vai ra te moiha'a: e rou nō te pāfa'i taua mā'a ra. Te vai ra te rā'au 'āfaro e 2 e 3 m i te roa e tō na ma'a tā'amu i te hōpe'a nō te fati i te hī'ata ō te mā'a. E te vai ra te rou e mea teitei e tō na tētē, firihia i te taura more (pūrau). E te vai ra te ta'ata ē tāpū roa i te tumu rā'au i te mātini nō te 'ēiā i te mā'a e 'ohi vitiviti i te mau mā'a e fa'a'i mai i te maua 'āfata 'aore ra te pūtē (ramboutan i Papeno'o i te matahiti 1988), e pupu ta'ata ta'ato'a. E 'utu'ahia rā tērā mau ta'ata, e tupu te ma'i 'iri e māpiha i ni'a i te aro, 'aita e 'ore noa atu ē rāpā'au. Ua tanu o Mitu Lehartel, te tāvana tahitō nō Pāpara, i te mau huru 'uru i uta i ni'a i tō na tuha'a fenua i Papeno'o. Ua poro'i o na i te mau ta'ata ē 'āfa'i mai tā rātou mau huru 'ohi 'uru. E te piti, ua tanu o na i te letchi. I te hotura'a mai, hō'ē mahana, e 6 letchi i tāpūhia e haere i raro. Tērā te huru ō te ta'ata, ō te 'ino. E pāfa'i pa'i tē roa'a ia 'oe, e 'aore ra e haere pa'i e ani i te fatu fenua. 'E're nō te haere mai e ani, e haere mai ē 'ēiā. 10 'aore e 20 ta'ata nō te rave i teie tapura 'ohipa. Ua 'imi o Mitu, 'aita e 'itehia e ana. Ua tae roa te ta'ata i ni'a i teie huru fa'anahora'a. 'Eiaha pa'i na reira ai. 'Ahani nā 'u tērā, e moemoe vau, fa'aea vau i uta, i te pō e te ao, e pūpuhi te haere atu nei.

I roto i tā 'u fa'a'apu fē'i e avota i Papeno'o, te vai ra te porōmu tapuhia. Ia tā'uma te ta'ata, e fa'a-ture-hia tā 'u: E tu'u vau i te pou e 2 e 3 m i te teitei e 2 m i muri iho i te 'āma'ara'a ō te porōmu. E tā'amu vau i te 'autī i ni'a i te pou. E vai iho āto'a ra vau hō'ē to'i, hō'ē ope tē pi'i mai ra "A tanu i te mā'a!". Mai te mea e rave 'oe hō'ē tari fē'i, e tanu ia hō'ē ohi.

Mai te mea e tērā a'e ē haere mai e 'ēiā, e haere i roto i te uru fē'i, e mā'imi i te fē'i para, e hi'o i te tumu, ua tā'amu te rau'ere fē'i marō i ni'a iho, nā te fatu fenua i tapu. I tērā tumu, e mea fa'aherehere te mā'a. Hō'ē tari e tāpū, e 3 'ohi e tanu: tērā tā 'u ture. 'Aore ra e tā'amu vau i te tumu, e nehenehe ia te ta'ata e haere mai ē tāpū. Nā 'u iho ā e niu i tō 'u ture. E tapiho'o.

44. 17 *rāpa'aura'a*

I te 'anotau, e tino maita'i tō te ta'ata. 10 ma'i tē roa'a mai i te mau tahu'a ē rapā'au. I te matahiti 1767, i te taera'a mai ā te popa'ā, e tino pāutuutu maita'i, 'aita te ma'i i rahi. 'Āfa'ihia mai te ma'i 'āpi. Te mau ma'i nō te hua, i hepohepohia ai te mau tahu'a, e ua matemate te rahira'a ō te ta'ata. E rapā'au i te 'aihere, te a'a, te mā'a tupu ō te mau rā'au, e mea papahia i roto i te 'ūmete. Ua ha'api'i te mau tahu'a rā'au i tā rātou mau tamari'i. te vai ato'a ra te rapā'au nā roto i te heita'oto, e po'ipo'i a'e, e hāmani vitiviti. Mai te 'anotau e tae i te matahiti 2011, e rapā'au i te rā'au tahiti. Ua tāuiui ri'i rā, e mea tāmoni 'ore i te mūta'a. e fa'a-'aufau-hia i teie mahana, e manuia ānei? I te mau matahiti 1990, ua mā'imi Dany Carlson rātou Heipua Bordes e Heremoana Ma'ama'aiahutapu i ni'a i tērā tumu parau. O Tiurai te tahu'a hi'ohi'o te tahu'a rapā'au i 'ore i fa'ari'i i te 'āfata moni tā te hō'ē popa'ā i 'āfa'i mai nā na. Ua ora rā te ma'i. Ua 'ite o na ē nāfea ia fa'aora i te ma'i nei 'aore ra e pīfao.

I ni'a ia 50 tahu'a 10 noa ē manuia ia fa'aora i te ma'i māri'i-'ai-ta'ata 'aita e rave'a tā te taote. Ia fati te uru, te ivi 'āvae, ua 'ite te tupuna ē nāfea ia tāpū i te tino. Te vai ato'a ra te tahu'a i 'ore e ani e tui i te rā'au tahiti, 'eiaha e oromi'i i te rā'au popa'a. 'Ātopa 2006, assises de la médecine traditionnelle. Ua tuatāpapa o Christiane Athane e ua ha'amata i te pāpā'ira'a ō te tahi ture hau fenua nō te rapā'aura'a rā'au tahiti. 'Inaha, 'aita te 'ōpuara'a i manuia. Tiahihia o Simone Grand i rāpae ō te pū rava'ai, ua tuatāpapa rā i ni'a i tērā tumu parau.

Te ma'i, huru rau:

Te vai ra:

E 3 huru mai: 1. ma'i he'a tā te tama e te vahine; 2. ma'i ira, tā te tamari'i; 3. ma'i fati.

- te ma'i mana'o: mau ta'ata ua nevaneva 'aore ra e tuputupuā tō roto i te tino. Te 'ohipa i tupu i Fa'a'ite (Tuamotu), e ma'i mana'o paha. E tuputupuhia eru'uhia te ta'ata. E 'ohipa rahi ia 'imi. Ua tāui ato'a te tau.

- te ma'i vārua: ua tupu te hō'ē fifi i roto i te orara'a, ua pohe te tahi fēti'i, e 'aita te roro e 'āfaro fa'ahou.

- te ma'i vaitē: Nō roto i te fērurira'a. Te fa'atupura'a, nā rotot i te pīfau, te 'ōrou (sorcellerie), te tupu. E ravehia te hupe, te mai'ū'ū, te rouru, te hou i ni'a i te pārahira'a,...

Nō te 'āpe'e i te ma'i hua e taurumi-vave-hia te pito, te 'ōpū, te hua, 'eiaha te pōro e horo i roto. (convulsion, hernie)

Te rā'au huru rau:

Te vai ra te rā'au nanu nā te tamari'i.

Te 'ava (*Piper methysticum*). E tano ia rave e fa'a'ohipa te taote Ernest Chan e Tobi i te 'ava ei rā'au nō te tāmārū i te mai ta'ata uruhia i te ma'i vārua/vaitē. E tuōtuō noa te ma'i nō tō na maemae. E inu ana'e, e tāmārū te 'ava i te māuiui, e fa'atopa i te hau, nō tō rātou fē'ī'i e huehue rahi i roto i te upo'o, 'aita e māniana fa'ahou. (La kavaïne est un antalgique) Ua fa'ahu'ahu'ahia te parau nō te 'ava ē Paul pétard. E tano ia hōro'ahia te 'ava maro e orohia. I teie taime, nō te pūai ō te rā'au popa'ā, e rahi roa atu te nevaneara'a ō te ta'ata ma'i. E inuhia te 'ava i Fiti'i, Vanuatu, Tonga, Niu-Taraton. 'Aita e 'ino i roto i teie rā'au. Mau vahine 'aita e fānau, e tano ato'a. Teie te tahi rave'a 'eiaha te vahine ia fānau. E inu hou i te ta'otora'a. e mea ha roa atu te a'a 'āpī. Ia māui te niho, e 'ati noa te ta'ata i te a'a (anesthésiant). Te fa'ainu te tahu'a tātau i te ta'ata ia hau atu te mamae ia tāhia te 'iri. E tano ia fa'atura teie mau tahu'a rā'au tahiti.

44. 18 *taurumira'a*

Mai te fānaura'a mai te mau tupuna, i vai noa te parau nō te taurumira'a e tīpae rātou i teie mau motu, 'ū'āna roa atu ā; 'aitaui noa te tahu'a rā'au i te tahu'a taurumi. Ia māuiui te upo'o, te manimani 'āvae tā te tahu'a ē taurumi ra. I te taime ē mamae te tino, e hīa'ahia te taurumi. E noa atu 'aita e mamae, e hina'aro noa te tino i te taurumi. Tā tātou, e mono'i iho ā, tiare; ua putu te mono'i nō te taurumi i te tāne/vahine/'aiū. Te po nō te taurumi te tāne, te metua vahine. E taurumihia te hua hou te fānaura'a. Ia fānau te vahine i tā na tama, e pa'uhia te tama i te pape e mirihia i te mono'i. Pātuatini nā te pape ē fa'ato'eto'e e nā te taurumi ē fa'amahanahana i te tino ō te tama. E tano ia taurumi hō'ē taime i te hepetoma, e piti taime i te 'āva'e. e tai'o mai te mārāma. E pa'ari ana'e te tama, e taure'are'a mai o na. E he'e ia te pa'ari nō te taurumi. Te tamahine e mirihia na tō na hua ē ia taure'a mai o na, e rahi atu ā tō na au nō te ta'oto i te tāne. E rave-noa-hia te taurumi. 'Aita e fa'aea nō te ora ō te hō'ē ta'ata, e tae atu i te 'ōro'a matera'a, e taurumi-ato'a-hia te tino ō te ta'ata i mate. Te metua e ta'oto i ni'a i te pa'epa'e. E fa'aha'uti'utihia tō na mau mero: 'āvae, rima, tari'a. E fa'aea te taurumi ta'ata e puna mai te te ta'o tāvai, miri nō te ta'ata i pohe. E pi'ihia te metua ō te hoa vahine/tāne ē metua ho'ovai. E ia pau a'e te pera ('i'o) e tu'uhia te tino i roto i te 'āfata ma'i, e mau 'apa e te tāpo'i rā'au natihia i te 'aha (nape). Mai te matahiti 1767, i te taera'a mai ā te popa'ā, e taurumihia te tino ō te tama, te ta'ata pa'ari. I te XXI ō te tenetere, te vai noa ra te parau nō te taurumira'a. Te ta'ata, te vahine, 'aita e parauhia e tahu'a taurumi. Ia pohe rā te ta'ata, te ta'ata o na tē amo i tērā ta'o ē tahu'a tāvai/miri. Te he'e noa ra te ta'ata taurumi, 'aita fa'ahou te tahu'a miri, ua 'ōpanihia ē te popa'ā. Te ari'i Vehiātua i Tai'arapu, nā Maxime rodriguez i 'ite i te miri-hia-ra'a ō tō te ari'i tino. E mea tu'u pau roa.

Ua rahi te ta'ata taurumi. Taua mau tupuna, tā rātou mau 'ite, ua he'e. Te rahira'a rā, 'aita vau i mana'o ē mea pāpū ānei i te ravera'a, e hapehape paha, e ua rau ato'a te rave'a ē ravehia: E fa'a'ohipa te lotion de Foucaud. E mea tahu te 'ohipa mā te mātini fa'aahu ia raea'e e 2000 teteri, e tātara i te 'ōfa'i, e tu'u mai i ni'a i te 'iri. Tei roto i te 'āfata teata i te 'itera'a, e mea taurumi i te 'auri fa'aahuira. Ua horo te tau e ua rau te huru taurumira'a. 'Eaha pa'i i nā reira ai? Te huanane te parau nō te heiva e te taurumi. E ani na ia rātou: nō te tupuna ānei tērā? Ia 'u iho nei rā, 'aita vau e tāmata tērā mau ravera'a 'āpī: e hinu ta'a-ē. Ua 'ite vau i te pūai maita'i ō te mono'i tiare tahiti. Te mono'i tāmānu, ua fa'aora-fa'ahou-hia mai. hō'ē ā tō rāua pūai. Te mono'i tāmānu, e tano nō te fifi pāpā'a auahi nō te fa'aora vitiviti. Te mono'i ē fa'a'ohipa-hia ē te 'aitahu'ara'a nō te pū marae, i roto i te fare atua, e mirihia te mau ti'i atua, o te mono'i tiare hito'a ra. Te mono'i ahi, e mea tutu te ahi nō te miri i te tino pohe. Te toe'a mono'i, nō teie tau ia, e mea 'āpī. Te fa'ari'i, e 'ā'ano, e 'ofe, e hue e tō na 'oroi. E mea ha'apae, e mea fa'anaho ātea.

44. 19 *hāmanira'a 'ahu more*

Nō teie tau te more. I roto i te mau peini ā te popa'ā, e 'itehia te tīputa, te tāumi, te fau, te 'ahu tapa, varavara rā te 'ahu more. 'ōmonohia ei 'ahu ē parauhia e vane, e 'anatōria (Teuira Henry). Nō te 'ori, te vai

ra 'aita e 'ahu a'e. E mea 'ōpani-'ore te pupara'a, te atira'a, 'eiaha ia 'ite i te 'ohipa ti'a-'ore. 'ōpanihia te hura ē te mau mitionare. E ua ha'amata te 'ahu more mai reira. I te 'anotau, e rave te 'ahu more nō te fa'a'una'una i te fata. E 'ahu 'auti tō te 'aito. E rave mai te vahine i tā na 'ōte'a. O Joseph-Armand Bruat, te tāvana mātāmua i 'ōpani mai i te mau heiva 'upa'upa ato'a, 'eiaha e rave fa'ahou. Pomare IV, te ari'i vahine, e 'ari'oi o na, e mamaia tō muri iho. E mea au nā na te 'upa. Te maihara'a mai te parau nō te more. Ua pāpa'i o Anne lavondès (fa'atere o te Fare ia manaha i te mau matahiti 1970) i ni'a i te 'ahu more. Ua fa'aiho fa'ahou o Madeleine mou'a i te parau o te more. Tō na pupu: Heiva. Tā na mau vahine 'ori, e hua'ai ā te pu'era'a popa'ā, e māhū. Te mata-ē-hia rātou i teie mahana. Tei roto ato'a o Coco Hotahota. I teie matahiti 2011, e tupu te heiva. I te matahiti 1984 te monora'a te i'oa heiva i Tahiti i te i'oa tiurai. O te 129 o te tā'urua mai te tiurai mātāmua. Mai reira te ha'amatarara'a o te more. E ua mātara te 'upa-hāmani-'āpī (cf Hui tapairu, DVD). E 'ū 'āpī ē fa'ati'a-hia. E fa'a-'ohipa-hia te more i mūta'a ei taura tupuna, 'ahu tupuna, e to'omata.

44. 20 *hāmanira'a hei, tapa,*

E tapa te tā'amu upo'o mai tā Pohuetea. Nō te fa'a'una'una e te pārorura'a i te tau tāma'i;

Te taumi, te tīputa, te pāreu, te tīhere, te maro (hami i Nu'uhiva), 'te 'ahu ē fa'a'ohu e tirihia i ni'a i te tāpono 'aore ra te tua. Te 'ahu more, e ravehia nō te fa'anehehe i te unu, te ti'i, te pa'epa'e (ōro'a pa'i'atua), e monohia te 'ahu tahitō.

E mea 'ē te tapa nō te 'ohipa, nō te rava'ai, nō te pū marae. Te 'ahu tapu te mea nehenehe roa a'e. Te vai ra te ta'ata ē hāmani i te tapa ia nehenehe te tahu'a e tā na ari'i e hōro'a atu i te mānihinihi. Ia hau te 2 'aore ra 3 matahiti, e pē te 'ahu tapa. Te vai ra te tapa matī (puatou), autē (hiri māre'are'a), 'uru (e mea 'uo'uo, pi'ihia pu'upu'u), 'ōrā (e mea hiri). I te taera'a mai o te mitionare, ua 'ahu te vahine i te 'ahu māmā-'ū ē tāponi i te tino tā'ato'a.

Te hei tiare: e mea firifiri, e mea 'ōviri. Iteie tau, e mea tūtu'ihia i te nira (cf cartes postales). E mea ruperupe, purotū. Tō teie tau, hō'ē ā faito. Te mau hei, nō te mau mata'eina'a, e fa'a'ohipa i te mau tiare e te 'una'una.

44. 21 *hāmanira'a fa'anehehehera'a*

Te tāne i taime 'āru'i, e pāreu tō na, e maro, e tīputa nā ni'a iho. E taumi, e fau. Te rahira'a o te ra'atira, to'ofā, tahu'a, huiari'i, e to'o tō rātou.

Timi Fa'ananua nō te C.M.A., e ta'ata o te 'āravahi i te 'ohipa nana'o. Nā na i tarai mai i te to'o mai roto mai te miro (peini o Pura, o Ma'i). E amo ato'a i te pārahira'a. E mana, e hanahana tō rātou i tērā mau fa'anehehehera'a. Ua 'ahu o Pōmare V i te pereue fa'e'ahu e te hō'ē tipu tāma'i roa.

Te vai ra te niho paraoa, pua'a 'ōviri, pārau, pōreho, pipi, rā'au miro, tāmanu, te rouru, te hinahina... Te ravehia nei te pāraha tīfai (honu). Te tātau, e fa'anehehehera'a ato'a. Ua 'ite vau i te mau tāpū 'iri tātauhia i te British museum i te matahiti 1982.

Te ravehia te tahi mau tiare/rā'au nō te 'ana'ana o te 'ū, te nehenehe: te 'autē 'ura, te porohiti,... e te tiare 'āfa'ihia mai, bougainvilliers, tipanie, lantana,...

44.22 *hāmanira'a fa'ano'ano'ara'a*

I te 'āva'e nō mē 2011, ua fa'atupu i te tahi fa'a'ite'itera'a i ni'a i te no'ano'a i Fa'a'a, i raro a'e ia Tāta'a.

Ahi : E fa'ano'ano'a te ahi i te mono'i, te hei, te tapa, ia tūtui'hia i roto i te auahi i pīha'i iho i te fare tūpapa'u.

'Ātae : E fa'ano'ano'a ia tūtui'hia i roto i te auahi i pīha'i iho i te fare tūpapa'u.

Maire : e 'āfa'i o na i te no'ano'a o te mau peho, e mea nehenehe tō na rau matie 'ana'ana. E rave noa te mau pupu hīmene heiva nō Pāpara i te maire ei tāpa'o nō tō rātou mata'eina'a.

Pua : o Tāne te atua i tanu i te tumu mātāmua i Farepu'a, Papeari. E mea nehenehe, e mea 'uo'uo e ia maemae e māre'are'a e puatou, e mea pūai tō na no'ano'a.

Tiare tahiti : E fa'ano'ano'a te tiare i te mono'i, te hei upo'o/arapo'a.

Mā'a fara : e mea no'ano'a e mea pura tō na 'ū puatou.

'āvaro : E fa'ano'ano'a i te hei;

Re'a : e mea oro, e 'āfa'i mai i tō na no'ano'a e tō na 'ū re'are'a/puatou.

Nahe: e 'āfa'i o na i te no'ano'a o te mau 'āivi.

Tia'ti'a mou'a : e tano nō te hei upo'o 'ohie.

'ōpuhi māre'are'a : i te tau matari'i i raro o na e 'ūa'a ai. E mea nehenehe, e mea 'uo'uo e ia maemae e māre'are'a ri'i, e mea marū tō na no'ano'a. E mea 'āravihi te ta'ata vaihi i te tui'a i te hei 'ōpuhi māre'are'a. 'ōpuhi moeruru : e mea tu'u noa i roto i te 'au'a tiare i roto i te fare nō tō na no'ano'a. e mea parai tō na pape hoto ei pu'a nō te rouru.

Pītate : E fa'ano'ano'a e fa'anehenehe tō na pupa tiare na'ina'i e te 'uo'uo i te hei upo'o/'arapo'a.

Tīrae toromeho (Teuira Henry, i roto i te 'āivi i pīha'i iho i te ana Maoro)

Hītoa : e tiare ē ravehia nō te tino pohe.

Miri : E fa'ano'ano'a i te hei upo'o/'arapo'a, te 'a'au nō te tino pohe.

'Āretu : E fa'ano'ano'a i te tahua o te fare.

Ānuhe : E fa'ano'ano'a i te 'āivi.

Tiare māpē : E fa'ano'ano'a i te uru rā'au.

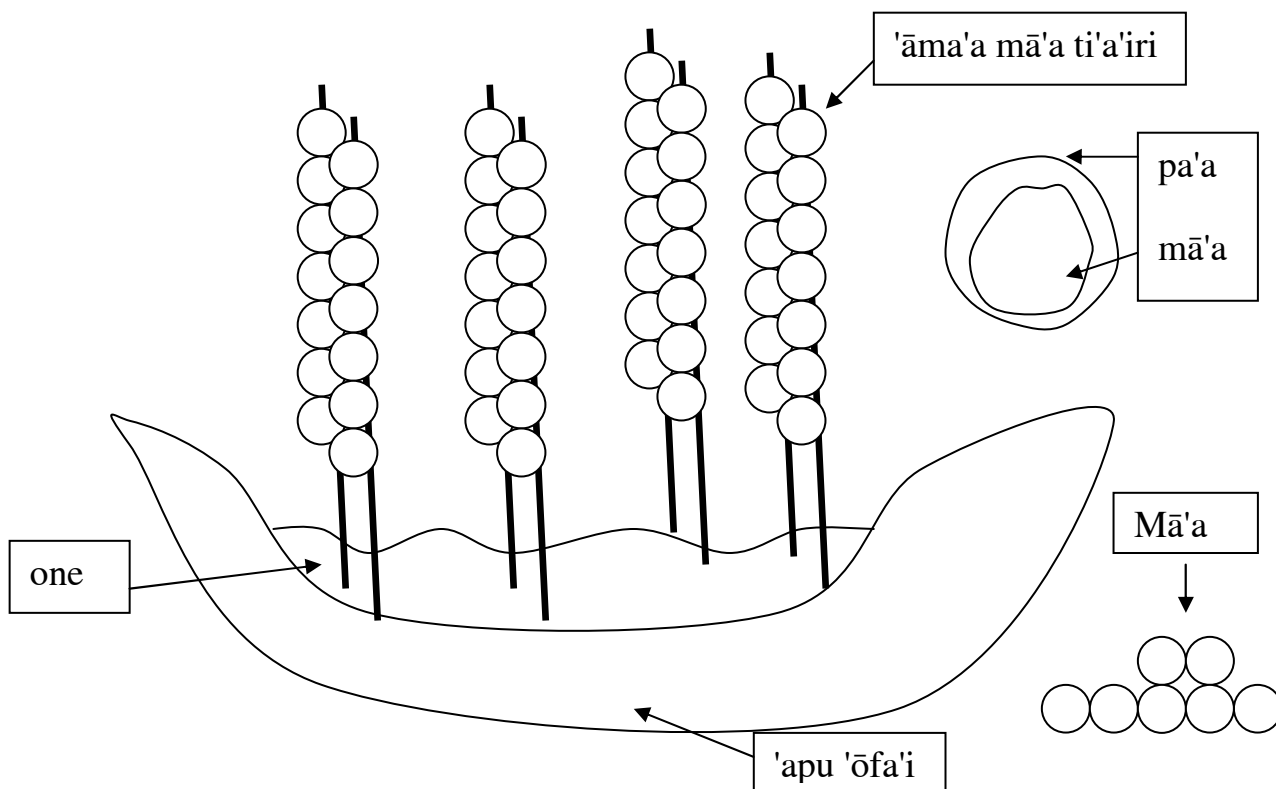
te tiare 'āfa'ihia mai: tipanie, 'ānani ha'avare, 'ōtime, miri popa'ā, miri taratoni, mōto'i, painapō...

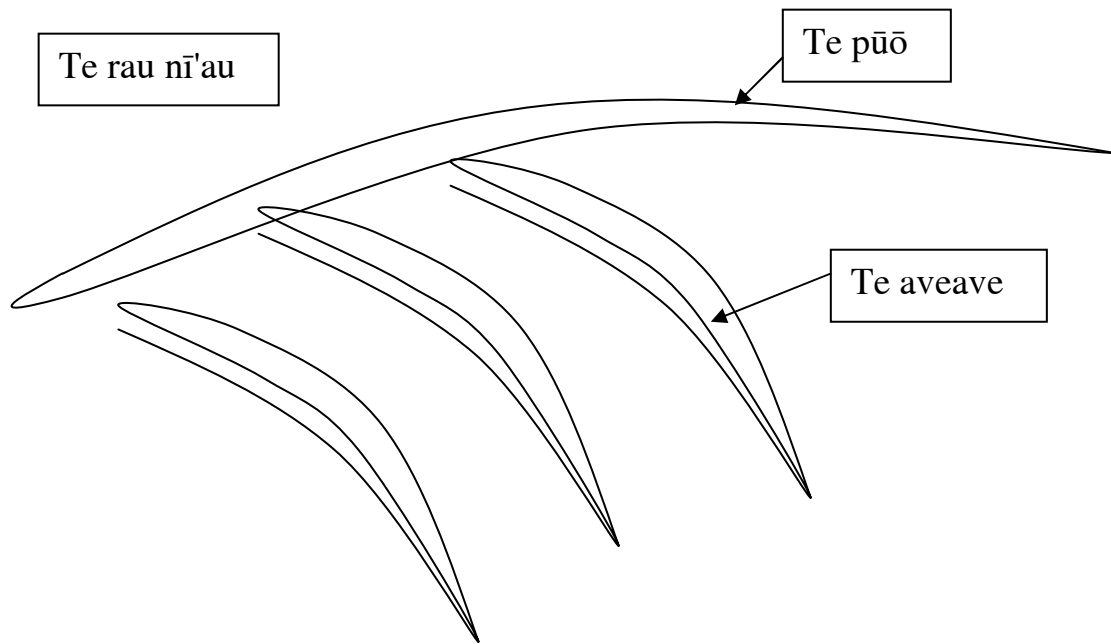
44.23 hāmanira'a mono'i, mori tūtu'i

E hāmanihia te mono'i i te ha'ari e te tiare.

Te ti'a'iri, te tumu rā'au, te vai noa ra i roto i te fa'a e ua tanu i te 'ao'ao o te fare. Tērā noa te rave'a nō te tūramara'a i mūta'a. Ia topa mai te mā'a, e tīa'i ia topa te pa'a e ia toe mai te huero. Ei reira te ta'ata e 'ohi mai ai, e ha'apu'e, e ha'aputu i roto i te 'utuāfare. E piti rave'a e vai ra nō teie huero. E ueuehia, e tōtō i te ti'a'iri, i te tā'ira'a e ta'a atu ai ē ua mātara maita'i te pūō e te rapaera'a pa'ari o te huero. Te rotora'a tē hina'arohia. E tūpa'ihia te pa'a ia roa'a te mā'a nō roto. E fa'a'ohipa i te hō'ē pāpā 'ōfa'i, hō'ē 'ōfa'i nō te vāvahi ē te mau taure'are'a ē fa'aineine i tērā mai te 'autera'a. Te tia'iri ia tūtu'ihia, e tīahi ato'a i te naonao. E tu'uhia te mea huruhuru ei tāhe'e i te hiti. E tu'uhia te mā'a 'uo'uo hō'ē vāhi ta'a-ē.

E ravehia te 'āfā i raro nō te pūō nī'au, tērā e mea pa'ari maita'i, e mea fa'aineine, e mea ha'apae, ia hina'arohia, e rave-noa-hia. E ravehia hō'ē 'apu 'ōfa'i ei fa'ari'i mori tūtu'i. E mea tu'i e 6 e 8 mā'a i nī'a i te hō'ē aveave nī'au. 13 mn ia pau hō'ē 'āma'a i te auahi. E ia pohe hō'ē, e tūtu'ihia te piti. Nā te hō'ē rū'au ē hapa'o i te reira e tīahi i te naonao. E ia tupu te vero, e tu'u ia te pāua i raro (māramarama)

44.24 *hāmanira'a 'ārahu*

Te vai ra te marae 'Ārahurahu i Pā'ea. Tō na i'oa nā mua atu, o marae Mata-hirahira. To'opiti nā 'aito e ora ra i taua peho ra, o Matamatahira te tahi e o Taiaro te tahi, a tae ia mārama tāma'i. E 'aro noa rāua ia riro te peho ia na. E ia tae hō'ē taime, nā 'ō te ari'i: e 'aro 'ōrua, tē manuia, nā na ia te peho. Ua 'aro nā nu'u to'opiti, e ua pohe te tahi, o Taiaro. Ua tahu o Matamatahira i te ahimā'a e ua tu'u ia Taiaro i roto. Ua vai iho e 3 ru'i e 3 ao e i te 3 o te maruao, ua hina'aro te nu'u e 'ai i te tino o Taiaro, 'ena, ua 'ama roa te tino, 'aita e nehenehe e 'ai fa'ahou. Mai teie mahana, i fa'atopahia ai te i'oa marae 'Ārahurahu nō te mea ua riro te tino o Taiaro ei 'ārahu. Ua fa'atupu te pū nō te rātere (OPATTI) i te tahi teata ora i ni'a i te marae nō te fa'ati'a fa'ahou mai i teie 'ā'ai e ua 'ō vau i roto.

Nā te mitionare i ha'api'i mai nāfea ia fa'aineine i te 'ārahu i te rā'au o te ha'ari nō te mea e fa'a'ohipa i roto i te 'aurī fa'aahu. I teie mahana, e ravehia te Falcata, te tumu vī. Ua pāpa'i te SDR i te 'api nō te hāmanira'a 'ārahu.

Nō te ahimā'a, e 'aito, e tūvava te rā'au ē ravehia. I roto i te herura'a 'ihi papa, ua pāpararī te 'ōfa'i i te auahi e te vai ra te 'ārahu. Ua hāponohia i Europa 'aora ra Maritē nō te hi'opo'a e ua 'itehia mai te matahiti 1250-1300 te tupura'a te umu.

44.25 *hāmanira'a mā'a*

Ia ho'i vau i raro, e mou'a auahi teie fenua i tīpae mai ai te va'a tau'ati i ni'a i teie fenua, 'aore ta'ata i ni'a iho, patu i te mau marae, fare, e i roto i te reira 'āti, ua 'ōpere te fenua. Ua rahu te pu'era'a marae i ni'a i te mau marae i ni'a i te fa'aro'o o te nu'u atua. 'Aore ā rā auahi, e 'amu noa rātou i te mā'a ota. E ua tae i te hō'ē mahana. 'Ao'ao mara'ia, e ua hia te rā'au, o na tei fa'aō i te auahi mātāmua. Māhu'i ē te vahine, nā na e ha'apa'o 'eiaha ia mate. Tūrama mātāmua o te fenua i te pō (Teuira Henry). E mea maita'i roa te mā'a fara nō te tāpe'a maoro i te auahi, e 'ama marū noa. I te 'anotau i te taime e ua, e pā'ura, e tāpo'i rī'i i te one, 'eiaha ia 'ama 'oi'oi. Te mou'a 'Orohena, o te mou'a o Pere, te atua vahine nō te mou'a-hī-auahi, e teina tō na o Tama-'ehu, e nu'u tō na. E nehenehe e hāmani i te umu nō te mā'a e ua tunuhia. O te parau ia nō te ahimā'a. 'E'ene te ta'ata mā'ohi i te ta'ata fa'a'apu e pāfa'i e 'ohi noa i te mā'a.

E ha'aputuhia te 'uru i roto i te 'āpo'o tio'o (reo 'enata: 'ua mā). E riro ei mahi.

Te taro, ufi, 'ūmara, ho'i. I te tahi taime, e orohia te pa'a i te pōreho hou a tu'u atu ai i roto i te umu. E tu'u-ato'a-hia te mei'a mā'ohi, fē'i, 'uru e tō rātou pa'a, te pū'ohu po'e i roto i te rau'ere mei'a/ofe matie/'ōroe e te rau'ere pūrau, te 'ofe fāfā. E mea fa'aineine te 'īna'i: e i'a (mai te reira 'aore ra i roto i te rau'ere 'autī, nono), moa, pua'a pāinahia, 'ūrī, honu (e rave te pa'umotu i te rau'ere tōhonu nō te umu), tohorā...

I teie tau e tu'u-ato'a-hia te pāni pua'a-choux, te pahua-tā-curry, te fe'e tā re'a, ...

E noa'no'a ta'a 'ē tō te ahimā'a.

Te vai ra te 'īnai tāra'i: e i'a.

I te matahiti 1950, ua hāpono o Tahiti i te pua'a e te pua'a-toro tā miti e te 'anani i Tarifonia (maritē).

E nehenehe e tunu pa'a i te i'a (e hogi tō te pa'umotu). Ei hi'ora'a, e taorahia te tarao rārahi 'aita e 'ūnahi i ni'a i te auahi. Ia pa'apa'a, e tā'amu i roto i te rau'ere pūrau e fa'atautau. E tāpū noa ia te ta'ata ma'a vahi iti tā mahana e vai iho i te toe'a e nā reira atu, 'aita o na e 'ino.

E nehenehe e 'aui i te 'īna'i: e 'auhopu, e te vai atu ra.

Ia 'auhune te 'auhopu, e rave e 4, e tu'u i roto i te ahimā'a, fa'a'eu, tātara i te ivi, tu'u i te 'īna'ai i roto i te 'āfata e i roto i te fa'ato'eto'era'a. ia hina'aro 'oe, tātara te rahi ō tā 'oe ē hina'aro, tā mahanahana.

I Rurutū, i te mau matahiti 1980, i te tāpati, 'aita e ahimā'a. 'Aita e ratio, e 'afata teata, e ture teretitiano, nō reira i topahia ai te i'oa mahana mā'a. I tērā mahana te fa'aineinera'a ō te mā'a nō te tāpati. E ia reva te ta'ata pa'ari i te purera'a, i te tahi taime e tīnao te fēiā 'āpī i te mā'a mai roto mai te ahimā'a mā te 'ore e heheu i te tā'ato'ara'a. E pōpoi, e pao i te hō'ē vāhi i te hiti ō tā 'oe i rava'i e hāpo'ifa'ahou atu. E mea au te ahi mā'a nō te ha'aputu i te mā'a. 'Aita te 'iore e te to'e e tomo i roto i te ahimā'a.

44.26 hāmanira'a rā'au

45. *Ua 'ite ānei 'oe e mea nāfea ia hāmani i te tahi mau rā'au?*

O vau te tino i fa'anaho i vētahi mau ha'apu'era'a tiare ānei rau ānei, 'āma'a ānei nō te tuha'a tumu rā'au nō te Fare ia manaha (puta *herbier du M.T.I.*), mai Tupua'i, Rurutū. E mea hiopo'a i te mātini hiopo'a i te rā'au (microscope binoculaire entracologique électrique), te 'ārahu. Mā teie mau rave'a 'āpī e 'itehia ai te huru rā'au e ravehia i ni'a i te mahora nō te mau 'ohipa e mau 'ōro'a e ahimā'a. I roto i te ao, e 2 e 3 pu'e ta'ata ē ha'aputu i te mau huru rā'au nō Patītifa: o Cathy Orliac, te Musée de l'Homme nō Paris e o vau.

46. *'Eaha te ta'a-ē-ra'a ō te orara'a nō te tau mātāmua e nō teie tau?*

Ia tau'aparau tāua nō te tau mātāmua hou i te tenetere XVIII, 'aita vau 'ite. Mai te tenetere XVIII e tae roa mai i teie mahana, pau roa te mau fare, te vai ra tā rātou ma'a fa'a'apu taro, tarua, ufi. I roto i tāua mau mata'eina'a, te vai ra te tunura'a ō te ahimā'a. Nā mua i te taera'a mai ō te umu popa'ā i te mau matahiti 1950, e fa'auehia te mau tamari'i e haere ē ti'i i te vahie e ha'aputu i roto i te fare tūtū nō te rahura'a i te ahimā'a. E po'ipo'i roa, nā te tamari'i e tunu i te taofe i te po'ipo'i. Te mau metua, ua 'ōperehia tā te tamari'i te tuha'a 'ohipa ia ara mai i te po'ipo'i e tae roa atu i te pō. Te vai ato'a ra te ha'api'ira'a. I te reira 'anotau, e fa'aea 'amu'i te metua vahine, pāpā, metua rū'au. E te tahi taime, e haere e fārerei te metua ō te vahine, e haere e fārerei te metua ō te tāne. Te tāmā'a noa te nūna'a i tā na iho mā'a e tae roa i te hōpe'a ō te XX ō te tenetere. Te i'a, te taro, te 'ūmara. 'E'ere nā te moni e fa'atere i te orara'a. I roto i te mau mata'eina'a e tāpēra'a pūhā, e roa'a, ma'a moni e rava'i nō te 'āfa'i i te tamari'i i te ha'api'ira'a, nā te vahine e haere i te pure, e tunu pa'a e fa'aineine te taofe. Te reira orara'a, ua ora vau i roto. 'aita ā i tūtē-teimaha-hia. I te matahiti 1960 te hāmanira'a ō te taura'a manu-reva, e tupu te 'ōro'a rahi nō te fa'ari'i i te fa'atere hau farāni. Te hina'aro rā te hau farāni e ha'amu i tō na ture i ni'a ia Tahiti. E nounou teie fenua tā tātou e 'imira'a faufa'a ato'a. Te vaivai noa iho ā ia te pae ō te mā'a. Te umu gaz, te fa'ato'eto'era'a, te 'auri 'ahu, te moni, te mau tute, e piri i te matahiti 1963-64, ua tupu te paura'a 'ātomī mātāmua, e ua ha'amata te 'ōro'a tiurai. E tāpapa te ta'ata tahiti i te 'ohipa i te C.E.P. (centre d'expérimentation atomique de Polynésie française). Ei reira te parau ō te tupura'aō te tau ō te moni 'ohie e te fa'atūrora'a ō te ferurira'a. I teie mahana, i te 30 nō mē matahiti 2011, te teimaha ō te orara'a e pā'uma noa. E tāhuri te mau mea ato'a, e hepohepo te mau 'utuāfare, te pāpā rū'au, te fēti'i, te tamari'i ua fa'aātea te fēiā rū'au nō te fa'arahi i te faufa'a. E tupu ā tā'ue mau 'ohipa ra e 'ū'ana. E 'ati nō te u'i hou, 20 matahiti, pāpū 'ore te parau ō te poritita, e horo te fēiā 'āpī i rape'au i te 'āi'a. I niuterani e raverau. E ua fifi tā rātou 'imira'a faufa'a. 'Eiaha tātou e māhe'a atu. Te mau fifi, e ferurira'a ā te hau farāni nō te fa'atūtū noa i te nūna'a ia tāpo'ipo'i, 'eiaha tā tātou mau 'imira'a faufa'a e mara'a ia 'ū'ana te fifi. Nā 'ananahi e parau mai ē ua tano ānei 'aore ra ua hape ānei tā 'u mau parau-tohu rā. Nā te tau ē fa'a'ite.

47. *'Eaha te mau fifi i teie tau?*

I teie tau, 2011, te mau fifi rārahi:

Te parau ō te rā'au ta'ero

E 'ū'ana te parau nō te pakalolo, Ice,...e mea pūpuhi, e mea pātia. Te ta'ata nō teie fenua, e ho'o ato'a nō te 'imi 'ohie i te moni;. E vāvahi i te roro i te nu'u ta'ata ē 'ai teie rā'au. Te hō'ē ā faito teie e te fa'ahārurura'a ē te 'ātomī. Te vai ra te vi'ivi'i i roto i te reva. Te mau ma'i ē tupu mai te paura'a 'ātomī, 'aita te fenua farāni e hina'aro ē 'ite. E fa'ahi'o paha tērā ē ua rava'i te fa'atūtūra'a ō te hau. I te 9 nō tetepa 1942 o te

tārimara'a o te hau farāni e te hau mā'ohi. E harura'a ō Farāni e o na te fatu. Te 'ōmuara'a ō te fifi e tae roa mai i te matahiti 2011. Tei raro tātou i te fenua 'aifenua, 'aita'ata (état colonisateur). Ua riro tātou ei 'aihuarā'au (territoire protégé). I te 2 nō tiunu 1980, hōro'ahia te hīro'a ta'ata farāni. Taua mau fifi ra, ua 'ite. 'Aita tātou e 'ite fa'ahou ē farāni tātou, e 'afā? E ta'ata ti'ara'a farāni tātou, i roto i te fa'a-'ohipa-ra'a ō te ha'a e te ta'o, e mea ta'a-'ē.

Te parau ō te fenua

E rorera'a, e 'ohipa ha'avarera'a. Te code civil ā Napoleon, e mea maita'i taua ture ra, te fa'a'ohipara'a rā, i 'ō te 'āfaro 'ore i te tupura'a. I 'ō nei te pe'ape'a e tupu i roto i te fenua. Te tīa'i paha te nūna'a i te ti'a e 'arata'i mai ia na. Nō te marū ō te ta'ata, te vare i te parau vare i vai marū paha o na. 'Aita fa'ahou o tō na huru 'aito. E tano ia ho'i i ni'a i tō na ti'ara'a 'aito. A tano atu ai i te parau ā te 'Evaneria ā te popa'ā i fa'a'ore roa i tō na parau. Nā te tau ē fa'a'ite mai ra ia tātou e tīpae ānei tātou i te reira tuha'a. E pāhono i te nūna'a tāta'itahi. 'Ō vai 'ite i roto i tō tātou tama e ti'a i ni'a i te mata'eina'a ia maita'i ai ture hau tō tātou.

Ei ha'amana'ora'a, i te matahiti 1995, ua ura te tahua manu-reva nō Fa'a'ā. 'Aita fa'ahou te huru 'aito, ua māmahu roa tātou. 'Aita atu ai rave'a. Ia pūai te 'ino mai, ia taumi pūai tātou ia rātou, e tū paha, e tū, e fa'aara te mau tupuna i te nu'u atua e ia 'amui te tahua rurura'a;

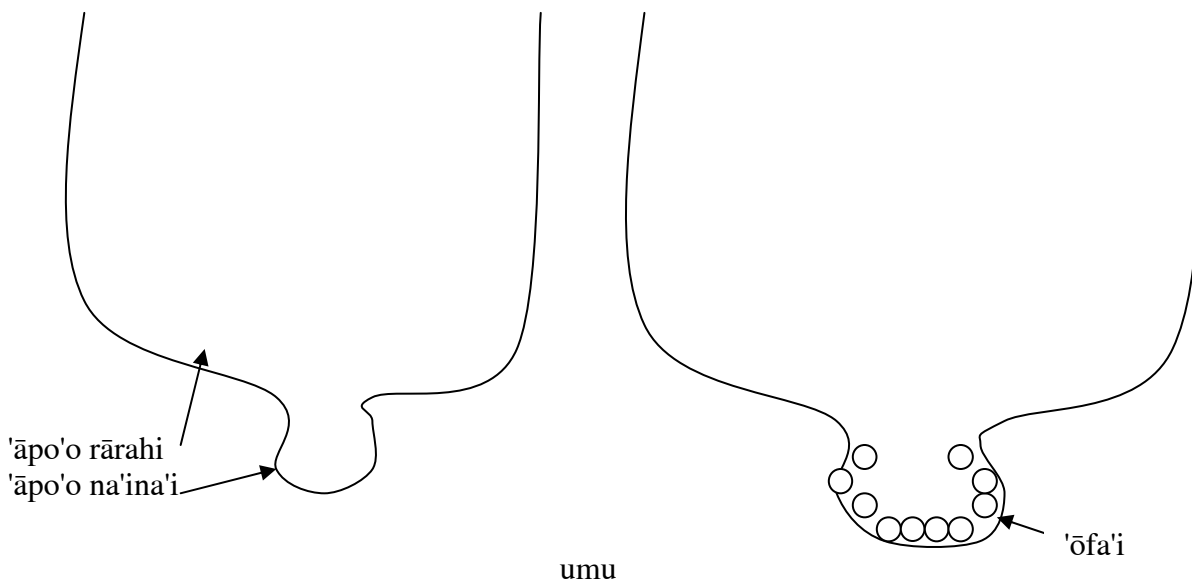
Te parau ō te moni

'aita e 'ohipa, 'aita e tāmā'a, e teimaha te tute. Ia ho'i tātou i roto i te autaea'era'a. Ia tae i te taime e 'aita e haere fa'ahou, e tupu te hō'ē pe'ape'a rahi, ua piri te taime e tupu o na. E tāpae tātou i reira.

48. *E mea nāfea te fa'a'aineinera'a ō te ahimā'a i te tau mātamua? E i teie tau?*

Ua arata'i tā rātou mau faura'o, te ari'i, te 'aito, te ra'atira, te vao.

E heru i te 'āpo'o i roto i te fenua. Te vai ra te mea hōhonu e 30 tm, 1m, 3m. Ha'apu'e i te vahie na'ina'i, te 'aihere te rau'e're 'ofe, vahie huru rārahi a'e nā ni'a iho, 'ōfa'i ahimā'a ('āpo'opo'o). I roto i te mau 'ohipa 'ihi papa, ua 'ite te tahi mau umu i te fa'a Papeno'o te menemene, 1,5 i te 'ā'ano i ni'a, 60 tm i te 'ā'ano i raro. Te umu 30tm i te 'ā'ano e 30 tm i te hōhonu. Te vai ra tā 'āpo'o na'ina'i hōhonu a'e i roto i te 'āpo'o rārahi.

Te 'ōfa'i mānina, e pararī i te auahi, e tāpe'a maoro rā i te ve'a. Te 'ōfa'i 'āpo'opo'o, e iti tō na pararī i te auahi, ua iti a'e tō na taime tāpe'a i te ahu. I te matahiti 1975, i tā mātou mā'imira'a 'ihi papa, ua 'ite mātou Michel Orliac e Ruddy Tevivi (fanfan) i te umu ahima'a huru rau, menemene 'aore ra rapa maha. E pīahi i te 'ōfa'i e tu'u i te rauai, te mā'a, te mau fa'ari'i 'ofe, te taro, fē'i, mei'a, mei'a, tarua, e ha'apo'i, i te mau pē'ue tahitō, te rau mei'a, te repo, 'eiaha te ahu ia maiha i rāpae.

I teie mahana, ua rau te umu ahimā'a. E 'ōrapa 4, e pū rōroa, e 'ōmenemene, tei roto i te repo fenua, te patu tīmā, te umu briques, te tura 'aurī pape (e tīmā), te tura 'aurī, e mea tunu i roto i te umu popa'ā. Ua rau te huru, e ta'ata tō na fa'ana'ahora'a. 'aita te ahimā'a e roa'a nō te no'ano'a e 'āminamina ia 'amu ana'e. I roto i te

tau i ma'iri, ua hara'ō'ō i te hō'ē taime. I te parau ō te rahura'a, ua poto te tahura'a, ua 'imi o Māui i te rave'a ia fa'ataere i te horora'a ō te ao, ia nehenehe te ta'ata e tahu e piti a'e ahimā'a i te mahana. Po'ipo'i nō te avatea, e avatea nō 'ananahi a'e i te po'ipo'i. E ahimā'a 'ōpi'o: 'aita e 'iriti i teie mahana, e tīa'i hō'ē 'aore ra e piti mahana, ei reira e rauaihia ai.

I te matahiti 1988, ua ha'amau e 8 ahimā'a pū rōroa e 7 m i te roa e 2 m i te 'ā'ano, 1m i te hōhonu, tā paepae 'aurī nō te tātara i te mā'a. Te vai ra te huru ravera'a ni'a mata'i, raromata'i, pa'umotu, tuha'apae, fenua 'enata, ma'areva mā. 7000 manihini i tae nō te 'āvarira'a ō te fare pure nō . Penei a'e e vaivai noa te parau nō te ahimā'a, e vai mai ā ahimā'a ē 'ai'ai te tama. Tā te ta'ata hupehupe rā, e ahimā'a -e ahimahu!- e tu'uhia i roto i te umu gaz. 'E'ere i te mea 'āminamina maita'i. 'Aita e taime i te mau hepetoma.

49. *E mea nāfea te fa'aipoipora'a i te fa'anahora'a?*

I te mātāmua, nā te metua e fa'aoti i te ha'amomo'ara'a te tamaroa e te tamahine. Tā te ari'i, te autahu'ara'a, te ra'atira, e mea ruperupe te 'ōro'a. Tā te manahune, tei raro ia te ruperupe. I roto i te pū marae ō te pāpā i ni'a, e hepetoma, e oti, e tupu i ni'a i te marae ō te pāpā i raro. E 'āmui nā 'ōpū fēti'i to'opiti, te ruhiruhia, i ni'a i te tahua. E rurura'a, e noho te tā'āto'ara'a ō te fēti'i e ua hope taua 'ōro'a ra i ni'a i te marae, e ho'i te fēti'i i roto i tō rātou mau mata'eina'a, mau motu; Tātou noa paha te topa nei i te i'oa 'āpī (Hou i te matahiti 1952, 'aita e parau fānaura'a, e notoriété noa. I te reira mau taime, te vaivai noa te hīro'a nō te parau ō te fa'aipoipora'a, ua tāui ri'i paha i tau ravera'a. Ua tāuiui ri'i te peu mai te 5 nō māti 1775 i te taera'a mai ā te 'evaneria. Ei reira te fa'ahōho'ara'a i tā te popa'ā. Te topara'a i'oa, e vaivai noa ra. E topa te i'oa tivirā, e monohia i te i'oa fa'amōmo'a 'āpī. I te matahiti 1858 te fatura'a fenua e i te matahiti 1926 te tōmitera'a ō te fenua. E fa'a'ite te i'oa tivirā ō te pāpā i ni'a, tō tō na metua tāne/vahine. Ei hi'ora'a: Taura'a ā Pito ā Ruarei, te aura'a, Taura'a, e tama nō Pito, Pito e tama nō Ruarei.

E topa ra te i'oa Punuari'i ā Taura'a nō te mea tō na i'oa fa'aipoipo o Punuari'i tāne. Ia 'imi 'oe i te i'oa tivirā, 'aita e 'ite, e 'ohipa rahi. Ei hi'ora'a, Pierre Marie Joseph Teiki Tutaua, e parrain o Pierre, e marraine o Marie, josph e i'oa nō te 'aiū papetitohia, nā i'oa to'otoru e i'oa papetitora'a. Te mōmo'a e peu nā tātou. 'Aita atu te haere i te marae, e haere i te fare pure ā te tāne/vahine e'aore ra fa'aipoipora'a tivirā, e tāmā'ara'a, hō'ē 'ārui, hō'ē ao, ua oti. Ua 'ite vau te mau 'ōro'a, hō'ē 'āva'e hou ia ho'i te fēti'i. E topa te i'oa te metua rū'au nō te tama e haere mai. E ite mea ē 'aita te tāne e te vahine e tano fa'ahou, e ta'a 'ē ia rāua. E fa'ari'i te porotetani e fa'ata'a i te tiripuna. 'Aita rā te tatorita e fa'ati'a. Nā te atua i nati, 'aita e tātara. I te tau mātāmua, 'aita e ha'afifira'a. E 9 vahine nō te hō'ē tāne. E mea tari te mau mā'a nō te ravera'a tunura'a, fa'ari'ira'a, fa'aheira'a, pae ō te tāne e te vahine. I teie tau, mahana pae fa'aipoipo, e tāmā'a i te hōtērā, 1000 f/ta'ata, e mā'a hōtērā. Penei a'e, e tāmā'ara'a mā'a tahiti. Nā te mau fēti'i i fa'aineine mai. 'Upa'upa, tītā uira. Nā mua atu, e hura : e vivo, tari parau, to'ere. E vai noa te hīro'a, e vaivai noa.

50. *'Eaha te mau hāutira'a tamari'i?*

51. *E mea nāfea te metua e rave ai i tā rātou tamari'i?*

E mea tāparahi. Te tāne rā. Te metua, 'e'ere nō te tāne noa, nō te ao'ora'a. E ha'amāramarama te metua i te tamari'i. 'Aita ana'e o na e fa'aro'o, e porōmu ni'au, e rā'au nō te rutu. Te parau nō te 'atu'atura'a. Ia fa'aho'i ana'e i raro, 'e'ere hō'ē ana'e metua. I te 'anotau, te metua tāne, te metua vahine e te tā'āto'ara'a ō te fēti'i i ni'a i te fenua. Mai te 'aru'arura'a teie tamari'i e tae roa i te taure'a, ua rau ia tō na mau metua. Te metua tāne, ua 'aravihi i ni'a i te parau ō te tanu i te mā'a, fa'a'apu. Mai te mea e tamahine, nā te metua vahine e ha'api'i ia na i te mau 'ohipa ō te 'utuāfare. Te tamaroa, te vai nei tō na metua tāvai, hō'ē metua pūai nō te rava'ai, hō'ē pāpā rū'au nō te parau nō te nana'o i te rā'au e te 'ōfa'i. 'Aita te tama e fa'aea i pīha'i iho i tō na metua tāne, e ori haere te taure'are'a. Nā reira ato'a te tamahine. Te 'ori, te 'ōrero, te fa'ateni, te fa'atara, te 'ā'ai ō te fenua, te 'aufau fēti'i, te rohipehe...

Nā reira te pu'e ō te manahune. Te tama ō te uputahu'a, te ari'i, te ra'atira, e ha'api'i ia i te upu, e nāfea ia fa'atupu i te 'ōro'a.

Te tāpa'o i ni'a i te fenua, i raro i te moana, te fano i ni'a i te moana, te 'ōrou, te pīfao, te rapa'au ma'i. Ia pa'ari te tama, tō na orara'a, ua riro ei ha'api'ira'a nā na. E reva atu ai i te fenua rōhutu no'ano'a rā.

I teie tau, e mea pūai ia haru i tā te popa'ā i tā tātou iho. Te mau ha'api'ira'a ā te metua, nā tātou noa iho ā i tāpū i te taura, i topa ai e hina'aro ra e fa'ati'a fa'ahou ai. I teie tau, e tau nō te roro uira. Te vai ra te maita'i e te 'ino, nā tātou e fa'afaito. E mā'iti 'eaha tā tātou e hina'aro e fa'ahipa.

1950-1980 e tāparahi noa te metua, e a'o noa i tā rātou mau tamari'i. E ia rahi a'e, te parau ā te popa'ā, 'eiaha e tāparahi fa'ahou. Tāparahi-noa-hia vau ē tā'u metua tāne. E a'o paha o na ia 'u. i ni'a i te tua, e fati te rā'au, e acacia e 8 tm i te me'ume'u. 'Aita e taime nō te ha'uti. 'Oia te parau nō te ha'api'ira'a, 'aita e uira, e mori 'ārahu, e mori 'āvae ē tūrāma. E ti'i i te pape, e 200 r i te mahana, e fa'a'i i te tura e tari i te metua vahine, ua hora 9 hora 10 i te pō te fa'aotira'a. 'Aita e taime nō te tāmāu i te 'ohipa o te ha'api'ira'a. 'Eaha pa'i tō 'u metua tāne i tūpa'i ai ia 'u mai tērā? I te reira 'anotau, te poritita, e mea 'ōpani-eta'eta-hi te reo tahiti. E hōro'ahia te pōreho, e tāpa'o ia, i muri iho i te taime ha'api'ira'a, e fa'aea nō te htuhuti i te 'aihere, horoi i te fare haumiti. Ua fēruri vau tērā ia te ha'api'ira'a ā te metua? U 'ino'ino vau i tō 'u metua tāne. E tamaroa noa tā na e tūpa'i. Tamahine, 'aita. E hō'ē taime, ua hina'aro vau e fa'aho'i i te tūpa'iraai ni'a iho ia na. Nō tō 'u māramarama i te tāpe'ara'a vau i teie huru ha'api'ira'a. Ei ha'api'ira'a i roto i tō 'u orara'a e tae mai ai i teie mahana.

Tō teie tau, e ture tō te tamari'i, 'aita e nehenehe e tāparahi. Ua rahi atu te tari'a turi, te nevaneva, te hupehupe. hō'ē tuha'a rahi 'eiaha te tā'āto'ara'a. A parau ai te tama i fa'aoti ai au, 'aita vau i fa'atupu i tērā tūpa'ira'a i ni'a i tā 'u tama. E mea a'o, e mea paraparau, e taime iho ā te vai ra te huru o te tamaroa, 'aita rā vau e hina'aro e tūpa'i. I teie nei, nā rātou e ha'api'i i tā rātou iho tamari'i.

52. *E mea nāfea te fēti'i e rave ai i te tamari'i?*

I teie mahana, ua rau te metua fēti'i, 'orometua ha'api'i, te fa'aro'o, ua rau. Nā te tama e 'imi ato'a 'eaha tā na e hina'aro. 'Eiaha rā te metua e fiu e a'o i te ha'api'i nō na, nō tō na 'ananahira'a. E fa'ari'i ato'a 'oe i tō na mana'o. Tātou noa nō tō na 'arata'ira'a; 'Ahani e ture ā te mā'ohi, e ture ha'apohe i te ta'ata o te hara. Te vai nei te mau hara rārahi e tupu i tō tātou fenua. Nā te mau tama e fēruri atu tā rātou e hina'aro nō tō rātou orara'a.

53. *'Eaha te parau nō te ho'o, te autāhō'ē, te rima hōro'a?*

Teimaha iti rahi tō te orara'a o te nūna'a. Ti'i i te mā'a, te 'ahu, moni iti rahi. 'Ū'ana noa atu ā te ho'o, rahi noa atu ā te parau nō te tute. Tātou ana'e te moni rahi o te uira. Ua tae te tama 'aita ā 18 matahiti, te ho'o a'e ra i tō rātou tino nō te roara'a mai i te tahi moni nō te pae o te orara'a, 'aufau i te fare tārahu, te uira, te mā'a, mau taiha'a nō te orara'a. E fa'ataui te raerae i tō na mero tāne ei mero vahine. Ua rau te 'ohipa e tupu e fa'ahepo i te fērurira'a. Hō'ē hi'ora'a tērā nō te ho'o. E moni rahi, te 'ite noa ra tātou i te mau mahana. E he'e tātou i te hō'ē tau 'arora'a. Teie nūna'a, i te pae tōtiare, 'aita e ora fa'ahou. E mani'i paha te toto 'ananahi. Nā vai pa'i te hape, e tūra'i i te reira faito?! Te mea pāpū, ia moni noa atu ā te fēiā moni, e ia veve noa atu ā te fēiā veve. Ua tupu tēnā huru fifi i te ao tā'āto'a. E roa'a ānei te ti'a poritita i te fa'aiti, tāmāru i te fifi, e aore ra e topa i te vāhi i tītauhia ra?

Te ho'o, hō'ē tērā ta'o e nehenehe o na e fa'a'oa'oa i te ta'ata e nehenehe ato'a e ha'amou. E parau taiā tō teie ta'o, ia vai te hau, ia 'aifaito te nehenehe o te tā'āto'ara'a hō'ē a'e tuha'a o taua maita'i nei. Ia 'ore e tupu te mau 'arora'a rārahi, i te mau taime i muri nei;

Te autāhō'ē, te 'ite nei e mea rahi te mau pupu ta'ata e turu nei i te rave 'ohipa, te ta'ata tē 'ere i te 'ohipa, tei topatari, e turu te ta'atira'a i te ta'ata i topa i roto i te fifi rā, mā te tītau i te ta'ata rava'i a'e nō te fare toa Carrefour, Cash & carry nō te hōro'a hō'ē tuha'a mā'a ia rātou o tei 'ere i te mau mea ato'a. E tai'ohia e tupu fa'ahou ā i teie mau mahana.

E ia tupu te peu rahi o te nūna'a i roto i teie huru 'ati, nāfea ia? Te parau nō te tute, e fa'a'utu'ara'a. E mea maita'i te tītaura'a nō tā na Po nō tā na hōro'a, e fa'a'itoito i te ha'amau'ara'a nō tā rātou orara'a. E vāvahi ato'a te patu, e tupu te fifi i te tau e fano atu nei tātou. E nūna'a ha'avare ato'a pa'i teie nūna'a tō tātou. Hupehupe, tāparu, 'aihamu, ti'aturi noa. E 'aita ato'a rātou e ani i te mā'a i tērā atua. A ho'i pa'i i ni'a i tō na tuha'a fenua, a tāmā, a tanu. E tīa'i noa vērā mā e tu'u mai i te tāpū faraoa. 'Ananahi rā, e taurira'a maita'i/'ino ānei? Mau fēti'i nō te mau motu, a ho'i i tā 'outou fenua. Ua oti te tau 'auhune o Tahiti. 'Eiaha 'ō nei. 'Aita rā ho'i, 'aita e hina'aro e ho'i i roto i te uru rā'au, e mea au a'e e fa'aea i roto i te 'oire.

54. *'Eaha te mau tū'aro, te mau ha'utira'a tahitō?*

Tei roto i te puta ā Teuira Henry. I te tau a u'iu'i teie te tahi mau ha'utira'a o tei he'e mai:

tūpī, tāora tūpī i parauhia na tāora pōro e fa'aoeoe nō te ha'uti. Te vai ra te mea tāora, te vai ra te mea tā'iri.

Mā'a miro pātīatia i te nī'au ei pere'o'o huira pi'ihia pere'ohu. E mea ravehia te pūrau pī e te nī'au.

E ravehia nā 'apu ha'ari to'opiti tā'amuhia i te taura, tō raro, nā te manimani 'āvae e tāpe'a, tō ni'a nā te rima e tāpe'a i te taura, e ua haere te 'āvae mai te manea pua'ahorofenua, e piri te hōho'a e te māniania ato'a.

Pererau nī'au: e ravehia te nī'au ota nō te hāmani i te pererau (moulin) tā'amu i ni'a i te rā'au 'ā'eho.

Rore: e ha'api'ihia te tamari'i e tae roa mai i teie tau tō tātou. I muri mai i te tehera'a, 'aita o na e o fa'ahou i tērā mau ha'utira'a.

Tītīrainā : pūrau, rau'ere 'ati, nī'au

Tāora 'ōfa'i mānina fa'ahe'e, i ni'a i te 'aremiti, te 'ānavai.

'aumoā: e 'ie tō na. Te 'aumoā ā Hiro.

Ia tae i te 19 o te matahiti, taorara'a pōro (maritē e 2 m i te 'ā'ano)

Pātia fā. E 'ōpa'a te fā i te hope o te tahi 'ofe 12m i te teitei. O te ta'ata pa'umotu te 'aito, e mea pinepine tei ia rātou te rē mātāmua i te tiurai.

Te moto

Te tāpitora'a

Te ha'utira'a pōpō

Te hōrua

Te fa'atūtīhemora'a va'a

Te puhipuhira'a (e fā, e pōro peini)

Te hāuti hōho'a uira

Te hāuti roro uira

Te horora'a pua'ahorofenua nō tiurai, ua mou ra i teie tau.

Te Beach soccer

Te Karate, tae kwon do, judo, kung fu

Te huira pōro

Te te'a e te fana (i te mātāmua e tumu mei'a te fā, i teie tau e fā peinihia)

E ivi na'ina'i. i te matahiti 2007 o kiripati te tamari'i 10 matahiti i rē i roto i te fare 'ie o te tātaura'a Patītīfā i te ha'utira'a mā te hīmene ato'a.

Nā rā'au to'opiti e fa'ata'i mā te tūpa'i te tahi i te tahi, e 'ou'a te tamahine 'eiaha ia tano i ni'a i tō na 'āvae.

Te taura pōhue, nō te 'ou'a

Te tāhorō, e rā'au e te taura

Te kīkiri, e 'ōfa'i, e moni e fa'anuu i ni'a i te 'ōrapa maha toretore i te reini

Te horora'a i ni'a i te arati'a

Ua rau te huru va'a: nō te haere e tāi'a, nō te fano i te tahi vāhi. 1843-1846 Pā nō te mā'ohi i riro ei Fortins de la Punaru'u. i te 'anotau, nā tai te porōmu.

Te ha'uti i roto i te tai, te 'ānavai

E nūna'a mā roa te mā'ohi, e mea hapu roa i te pape. E 'imi noa te ta'ata i te 'ānavai, te topara'a pape.

55. *E fa'a-tura-hia ānei te ta'ata pā'ari o te 'ōpū fēti'i, i roto i te totaiete 'āpī?*

Autāhō'ē, 'aita fa'ahou, e faatura? E uira'a teimaha. Te vai nei hō'ē tuha'a te auraro nei i te ta'ata pa'ari o tā tātou e parau nei. hō'ē tuha'a nō te totaiete ua riro te metua pa'ari ei hopoi'a nō te u'i o teie mahana, mā te fēruri 'ore i tērā uira'a ē "'o vai ra o vau nei?", nā mua roa. Maoti ra, te metua tāne te metua vahine i fānau mai ia 'u o vau nei. Tā 'u metua tāne o tei hōro'a mai i te ora i puna mai i te aho. Tō 'u nā metua i 'aupuru, i hōroa' mai i te mā'a, i ha'api'i, i tūpa'i mai ia 'u. Maoti 'oe nā metua nei, mauruuru, o vau rā i teie nei tē fa'aho'i i te mau maita'i tā 'ōrua i hō mai ia 'u. E faito iti paha e fēruri ri'i mai te reira. Te rahira'a rā, ua riro te matahiapō ei hopoi'a nō te u'i nō teie mahana. E horo vave i te ti'a o te 'oire, e tino e ha'apa'o i te 'ohipa tōtiare. E 'imi i te rave'a i te mau taru te fenua ia ti'a nei te tāmiri e te fenua, noho e atea. Te vai nei te tahi mau pū e fa'ari'i nei i teie mau metua. Nō te hapa'o, 'aita ra e moni nō teie mau tīa'i e hapa'o. Te moni, tērā ia te huru fa'aho'ira'a i te maita'i. 'Āfa'i i te CAPA vāhi fa'aeara'a rū'au. E ia tae i te tāpati, e haere i te fare purera'a, 'aita e haere fa'ahou e fārerei i tō rātou metua. E ti'avaru i roto i taua mau pū ra. E te vai ato'a ra tē tāparahi i tō rātou metua, metua ho'ovai. E mea rave-'ino-hia. 'Aita ato'a tērā mau pu e fa'a'ite 'ehia ta'ata hāmani-'ino-hia. I roto i te orara'a, e parauhia e nūna'a nō te fa'aro'o. Aroha atu i tō ta'ata e 'aore ra e f'aro'o ha'avare ta'apetepete i ni'a noa i te 'utu te tā'ira'a e ia huri ra te tua e tuputupu ai. E tano ia inuhia te mau vave'a maita'i a'e nō tō tātou metua mau 'ite ta'a 'ē nō te orara'a i ha'api'i mai e fa'ahe'e mai tō teie u'i nō 'ananahi.

9 nō tētepa, matahiti 1842 te ha'amanara'a o te ture farāni, i te 29 nō tiunu matahiti 1880 te rirora'a te 'āi'a ia Farāni.

56. *Ua 'ite ānei 'oe i te tahi mau tapu i tahitō ra?, e i teie nei?, i ni'a i te vāhi, te ta'o (parau), te ha'a, te ta'ata?*

Mai te tenetere XIX e tae roa i teie mahana, te tahi mau tāpa'o, o te unu, pūrahu, 'aita fa'ahou. E mea tūtu'ihia ānei?, ua ha'amou, ua rave-pau-roa-hia. 'Aita e 'ite i te reira mau tāpa'o. Te tapu e vai nei i te marae. 'Inaha ho'i, ua tap te marae. Mai te matahiti 1960 e haere mai i te parau o te C.E.P. i te patura'a te mau fare 'ehia tā nō roto i te nu'u farāni e te pou ha'apurorora'a i Pīra'e i 'Aora'i-tini-hau. Te ta'ata e fa'aea i reira, o te metua o Tea Hirshon. Tei pīha'i iho mātou, e haere i ni'a i te 'aua pua'a-toro nō te haere i tātahi. Ua 'ite vau hō'ē pū marae, 'aita rā tō 'u e mātini pata hōho'a. Nā mua vau, te vai ra hō'ē pōpe, ua fa'aro'o vau o na o tei ho'o mai i te fenua, Abbé Rougier, e huruhuru ta'a tō na. I muri mai te ho'ora'a atu te fenua te metua Hirshon i te matahiti 1963, ua huanane taua tuha'a tahitō ra. E vai noa i teie mahana, hō'ē 'ōfa'i e pīri i te 'āroa menemene nō Ta'aone e i rōpū i te porōmu, e 'ōfa'i fa'ati'a. E parauhia nō roto mai i teie pū marae. I te matahiti 1960 e ha'amata te tuha'a fenua i te patura'ahia i te fare o te nūna'a i te pae tātahi; Te vai ra tei ho'o i tō rātou fenua, te vai ra e haere mai e fa'aea i ni'a iho; Ua 'ore te pū marae nō tātahi. E vaivai noa ra i roto i te mau peho. E mo'emo'e i raro i te 'aihere, i te vāhi vari.

E tā na ia parau 1923 te taera'a o te 'aivāna'a Kenneth Emory e ha'apapa fa'aharuharu i te mau rū'au i te Tuamotu i te mau 'ite tahitō. I te piti o te tāma'i, 1963 o José Garanger i ate mai nō te C.N.R.S. mai Tautira (Fatutira) i te fenua 'aihere, mai, i te peho Vai-'ote e o Vai-urua. Ua haru i te mau 'ihi, ha'apapa e ua fa'ati'a i te mau pā. I muri mai, nā roto i te hō'ē ta'atira'a Ia ora te natura i te matahiti 1972 e haere mai ai, hō'ē 'aivāna'a o Bertrand Gérard nō roto i te O.R.S.T.O.M.. 'Ōpuahia ai te ha'a-pahu-ra'a-pape i roto i te fa'a o Papeno'o. I 'ōmuahia ai te mau mā'imira'a i roto i te fa'a o Papeno'o mai raro e haere i te peho (10 tm). Nā roto i te ta'atira'a i pi'ihia te taure'a e 'āmui mai i te ti'ara'a tahitō. I te matahiti 1945, e faito iti tā K. Emory i roa'a. Ua tā 'ahuru tā mātou i noa'a ia rave. Nō te patu, e vai noa i raro a'e i te vai. Ua piri 10 matahiti

I roto noa i teie tuha'a. E fēruri atu ai e vai iho 'aore ra... I muri mai, 'aita e nehenehe. Te poritita, te hō'ē rave'a, nā roto i te pape, ia tītau hōro'a i te uira: Papeno'o, Hiria'a-ō-te-rā, Papeari. E mau tapu te reira mai te tenetere XVIII. Te mārū ra te parau nō te fa'aro'o nō 'inanahi ra.

Te tapu i teie nei?

E raverahi mau ti'i 'ōfa'i nō te mau tāpa'o i tahitō ra. E vai na paha te ti'i rā'au, ua pē, ua tūtu'ihia i te auahi. 'Aita e nehenehe e ha'apāpū. I te Pū, ua 'apapa te mau ti'i e ua hōro'a i te fare ia manaha. Te vāhi nō te marae i tātahi, i te peho, i rōpū i te peho, i te hōhonura'a o te peho. O Papeno'o te fenua rārahi roa a'e nō Tahiti. Paepae, ti'ara'a fare, e vāhi e fa'a'ite i te rahi o te nūna'a, te i'oa o te mou'a, te tupua'i 'āivi, vāhi hōhonu o te 'ānavai rahi, te parau nō te piha ia Teta (Tata?). Ei reira te mau ta'ata i horo atu ai i roto i tērā piha e noho ai, e ora ai, 'aita hō'ē ta'ata e 'er i te mā'a.

Te ta'o tapu

E parau mata'u. te tapu ā te ari'i, ā te 'aitahu'ara'a, te ra'tira, te to'ofā. E tapu i ni'a i te hō'ē tuha'a fenua i reira tāua pū marae. E tātara te nūna'a i tō rātou tīputa ia piri i tērā tuha'a fenua. E tapu ānei te parau o te mā'a: me'i'a, 'uru, mau mā'a hotu. Te vai nei te tapu nō te mau mana teitei, ia mate rātou. Te parau ia nō te mirira'a o te mau tino pohe. Te vai ra te parau nō te ta'o tapu: o te pi'i. Nā Tū ā Pōmare i fa'a'orehia ai te mau ta'o "tū" e monohia atu ei "ti'a". Ei hi'ora'a, Ua riro O Teturoa ei Teti'aroa, Tūrei ei Ti'arei... Te tāpūra'a te arati'a mai te pae tātahi, e haere atu ai i te peho e mai te peho, e fare i te iriata. Nā te tārena mā'ohi e ha'apāpū e 3 'āru'i (rā'au mua, roto, muri) e pō heva nō te ta'ata i mate. E mau i ni'a i te 'eiaha e taiā i nā pō to'otoru nei, e tau nō te heva. Te ta'ata, 'eiaha e fa'aū te rima i ni'a i te uru upo'o. Mo'emo'e ri'i mārū noa.

Te ha'a tapu

I te XIX o te tenetere e tae i te XXI, te vai noa e fa'aohipa i te parau nō te tapu, nā roto i te parau. Te parau nō te fenua, tērā te pe'ape'a rahi. E ia parau te metua, e tupu iho ā. Nā roto i te pīfao, te muki, ravera'a i roto i te pōiri, e tupu. Te vai nei ia tupu taua pīfao ra, e mou roa taua 'ōpū fēti'i ra. Mai te taera'a mai te mitionare i te matahiti 1797 e tae roa i te matahiti 2011, e vaivai noa te parau nō te tapu. Vētahi ānei mau 'ōpū fēti'i, mau 'ōpū ta'ata, ua he'e ānei mai tērā ra tau? E 'aore ra nō teie fa'aro'o 'āpi i ravehia ai te tapu e te pīfao e tano i rave i te 'imira'a ha'apapa i te reira tumu parau. Te ta'ata pau roa tei roto.

57. 'Eaha tā 'oe ē 'ite nei i ni'a i te 'ohipa tahutahu?

'Aita vau i 'ite i te ravera'a 'ohipa o te parau tahutahu, 'ōrou, 'aore ra nati-'aha. I te matahiti 1950, i Pare, te vai nei hō'ē ta'ata nu'uhiva mātau i te pi'i Ti'a. Ua noho i te vahine nō Pare. 'Aita rā tō 'u mata i 'ite; 'Iritihia te mau ti'i mai te fare ia manaha nō Pape'ete e 'āfa'i atu ai i Papeari. O Alban Ellacott te fa'atere 'ohipa porōmu i utahia atu ai nā ti'i i Papeari. E pohe ri'ari'a tō te rave 'ohipa. 'Eaha ia te aura'a teie ta'ata, ua maunua 'ore te pārurura'a i na rave 'ohipa 'aore ra ua ho'o nā ta'ata nō te tomo i te ti'i.

Nō roto i te 'ōpū fēti'i 'Iriti, o Moana i tō na rima, ua riro ei 'āvae pua'a, e ua 'ite i tō na pohera'a. ia uiui 'oe i te 'ōpū fēti'i 'Iriti nō Papeno'o. E mau ta'ata tumu nō 'ō nei, 'aita vau 'ite i te ravera'a 'ohipa tahutahu. Ua rātere te tahi mau popa'ā te pi'ihia "prestidigitateur" 'ohipa tahutahu i te piha Rex i roro ei Lyberty, ei reira te fa'a'ite'itera'a. hō'ē ta'ata i ni'a i te 'amura'a mā'a te tārava nei, e ta'ata ora e tīraha a'e nei, 'aita i maoro, ua ume te 'aira'a mā'a, i 'ō atu e vai noa te tino i roto i te 'aore. E 500 ta'ata o tei 'ite i teie 'ohipa 'oia nei iho ā. Ua vaivai noa i roto i tō 'u fērurira'a. Mai te matahiti 1970 e tae mai i teie mahana, ua 'imi vau e ha'api'i i teie huru 'ohipa e fa'aha'amana'o mai i te pi'imato. 'Aita hō'ē parau i vai iho nō te pi'imato. 'Aita i rahi. E hina'aro vau e ha'api'i i teie 'ihi e ha'api'ira'a 'ē ia ravehia. hō'ē noa tino ta'ata tahiti, o Charles Teuanua Manutahi. Nō roto mai o na ite tahu'a pi'imato; 'Aita ra o na i tātara e mea nāfea i te ravera'a. 'Oia mau ānei? 'Aita ato'a vau e 'ite. Te vai ra ānei tā na puta e te tāponi ra. E tano ia uiui fāfā, e hōro'a mai i te mana'o.

Te vai nei ra i roto i te mata'eina'a o Pūeu i raro i te hō'ē tumu 'uru, te vai nei hō'ē 'ōfa'i 30tm te ā'ano 80tm i te teitei e 5 tm i te me'ume'u, menemene, e mea 'āpo'o-tito-hia te vai i roto. Te parau ra e pani teie 'ōfa'i tunura'a mā'a. 'Ata vau e ti'aturi e para'i o na i te auahi. I roto ia Teuira Henry, te fa'a'itehia ra te 'ohipa tahutahu, ua tai'o e ua tāmāu e te vai ra tērā 'ōfa'i hi'ohi'o. E vai noa i roto i te vari e te rau'ere 'ape. 'Aita ra e nehenehe e tari i te fare o te tahutahu 'aore ra e 'āfa'ihia i ni'a i te marae o te tahutahu? Te ta'ata o tā 'oe e hina'aro e hāmani 'ino e puta tō na hōho'a i ni'a i te papeō te 'au'a 'ōfa'i; Ha'amou tērā 'ōpū fēti'i, tērā ra tīa'i, tērā to'ofā ua raverave. Te tahutahu o na ana'e te rave ai i taua 'ohipa ra. E upu? E hihī varua 'ino? Taua 'ōfa'i ra, e vai noa i Pūeu, e fa'aherehere maitē te 'ōpū fēti'i, 'aita rā i hōro'a mai i tō rātou i'oa. E vahine e 28 matahiti tō na i fa'ari'i mai ia māua Doris. E fa'ari'i ānei rātou ia rave au i teie 'ōfa'i e tu'u i tō 'u pū marae, 'eiaha nō te ha'amou, 'eiaha e rave i te tahi mau 'ohipa ta'a-ē.

'Aita te tā'āto'ara'a i pāpa'ihia i roto ia T. Henry. E 'imi vau ia roa'a teie 'ihi.

Ia tutuha 'oe ia fa'atē i te hupe, e te 'ōmaha, e te 'iri i ni'a i te pārahira'a, e ravehia nō te fa'atupu i te 'ōrou. Tahu: e pūpūhia nā te atua, te varua, nō reira te ta'ata i pi'ihia ai tahutahu. E ora ta'ata tō te tahu'a.

I teie mahana, e 20 matahiti i muri, ua riro te fenua o Tahiti ei ha'apūra'a o te mau ta'ata tahutahu tīpe'e. E 'afiritā, e popa'ā, e haere pau roa mai i 'ō nei. Nō rātou tō tāua fenua. Tō tātou ra nūna'a, e haere e fārerei tēnā mau ta'ata e 50 000 fcp hō'ē taime. E haere te ta'ata tahiti e ti'aturi i tā te 'afiritā, te herepata ā tērā mau ta'ata ha'avare.

Te tahu'a hi'ohi'o, te vai noa paha tē tāponiponi noa ra paha, 'aita vau e ta'a o vai ra.

hō'ē ta'ata 'Amara, ua piri i roto i te ve'a. Ua tāvini o na i te tahi mau tinitō. Ua ani mai ē hōro'a mai 'outou hō'ē mirioni, e tu'u i roto i te mohina, e heru i te 'āpo'o i roto i te repo. I tērā tai'o mahana, ei reira e 'itehia ai 'eaha te huru o teie moni. E i te ho'ira'a mai, 'aita e moni fa'ahou;

Ua huri te parau nō te tahutahu, e ha'avare, e 'ēiā, e tāvirī, e ua haere ato'a mai te mau tahutahu 'ere'ere e ti'aturi roa te ta'ata tahiti ia rātou.

58. *Ua 'ite ānei 'oe i te tūpapa'u?*

'Aita ā vau i 'ite a'e nei. I tō 'u orara'a, ua fa'aro'o noa vau. Ua fa'a'ite mai tō 'u metua vahine. E 'āpe'e tō 'u pāpā rū'au e noho i Pā'ea. E rave i tō na pere'ō'ō pua'a-rahi-nua i Pā'ea nō te haere i Fa'aone e ha'api'i i te fare ha'api'ira'a, rātou e 4, tō 'u māmā. E haere i Fa'aone, e i te hōpe'a hepetoma, e ho'i mai nei. E mea rahi te 'ānavai 'aita e 'e'aturu. E tāpe'a te horo o te pua'a-rahi-nua ia pararī te pape. Ia nanu, e nehenehe ia e haere. I Fa'aone, e ho'i mai, e mea pāpū 'ore te fa'aterera'a. Te porōmu i Tahara'a, e 3m i te 'ā'ano e repo e 'aihere e tumu rā'au e fa'a'ati. hō'ē ā huru e te here tā te pua'a-horo-fenua. E pi'i tō 'u papa rū'au "Jack!", e o na e peu tērā e tō na pohe i roto i te 'āfata pahī. Ua 'ite mata tō 'u metua vahine ē ua 'ape te pere'o'o i te 'āfata. 'Aita o na 'ite e tūpapa'u 'aore ra e 'ohipa tā te tūpapa'u e fa'atupu.

Te fare tūpapa'u, i te matahiti 1984, ua rave vau i te fa'anahora'a i te marae 'Ārahurahu i te fa'atupura'a o te 'ōro'a hunara'a ma'i nā te rātere.

'Ehia ti'i tā mātou i tātara i te peho o Papeno'o, 'āfa'i mai i Nu'uroa, 'aita ā vau i ha'uti a'e. tērā paha e fa'atura vau ia rātou. 'Aita vau i 'ite hō'ē fifi, te tūpapa'u paha te mata'u mai ia 'u. Te vai ra tā vētahi mau 'a'ai. Olivier Babin, ua fa'aharuharu i te mātini haru māniana i te ta'ata ē 'ori ra i roto i te peho, e 'ori popa'ā (ua ha'apurorohia i ni'a i te reini roro uira Tahiti heritage)

59. *Ua 'ite ānei 'oe i te marae tahitō i hāmanihia ai te fare nā ni'a iho?*

E. Te fare purera'a nō 'Ōpoa (Ra'iātea), e marae tō raro a'e. Te fare purera'a porotetani nō Papeno'o, i ni'a i te fenua 'ura, nō Hitia'a (Tahiti) i ni'a i te marae Taputapuātea, nō Papeto'ai (Mo'orea) i ni'a ato'a i te marae Taputapuātea. E ha'amori vau ia 'Oro e Ta'aroa. Nā te tahu'a nō Papeto'ai, o Pāti'i, i ura i te mau ti'i nō te fa'a'ore i te fa'aro'o tahitō. I te mau matahiti 1980, ua pararī a'e na te mau marae. Te tahi mau ta'ata,

e hāmani rātou i te fare mā te 'ore e 'ite ē e pū marae i raro. I ni'a i te tōmite, te fa'a'itera'a i te rahira'a o te taime.

60. Ua taorahia ānei te tahi mau taiha'a 'ōfa'i nō mūta'a i roto i te miti? I hea?

Te vai ra i roto i te ava Onoeau i Maupiti, i te ava Tūpapa'u-rau i Vai'are i Mo'orea, i te ava 'Āpo'orua i Mai'ao, i te motu nō Nordhoff i Mata'iea, e marae Tuitui i ni'a i te miti, e mea pūai te miti. E taiha'a 'ōfa'i i taorahia i roto. Te vai ra tā Tū Pōmare i fa'aue e haere vāvahi, fa'a'ore, tūtu'i pau roa.